

UNIVERZITET U SARAJEVU-FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA HISTORIJU

ZAVRŠNI RAD

Ženski aktivizam u Bosni i Hercegovini i Srbiji od 1878. do diktature
1929. godine

Mentori: Prof.dr. Edin Radušić

Studentica: Dina Gusinac

Prof. dr. Amir Duranović

Sarajevo, 2025.

UNIVERSITY OF SARAJEVO- FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF HISTORY

MA THESIS

Women's Activism in Bosnia and Herzegovina and Serbia from 1878 to
the Dictatorship of 1929

Mentori: prof. dr. Edin Radušić

Studentica: Dina Gusinac

prof. dr. Amir Duranović

Sarajevo, 2025.

Sažetak

U 19. vijeku, ženska udruženja i pokreti za prava žena postali su sve prisutniji širom Evrope. Ovi pokreti bili su odgovor na brojne društvene i političke promjene koje su se dešavale tokom tog perioda, uključujući industrijsku revoluciju, urbanizaciju, stvaranje nacionalnih država i širenje ideja o ljudskim pravima i liberalizmu. Žene su se organizirale kroz različite društvene pokrete i inicijative. Ideološka matrica koja je oblikovala ženska udruženja tokom različitih historijskih perioda imala je ključnu ulogu u formiranju modela okupljanja žena. Ove organizacije često su se oslanjale na koncepte humanitarnog dobročinstva, patriotizma usmjerenog ka nacionalnim ciljevima i socijalne pravde, što je uticalo na njihove djelatnosti i ciljeve.

Ključne riječi: rod, nacija, ženska udruženja, Bosna i Hercegovina, Srbija, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, feminizam.

Abstract

In the 19th century, women's associations and movements for women's rights became increasingly prominent across Europe. These movements were a response to numerous social and political changes occurring during this period, including the Industrial Revolution, urbanization, the formation of nation-states, and the spread of ideas about human rights and liberalism. Women organized themselves through various social movements and initiatives. The ideological matrix that shaped women's associations throughout different historical periods played a key role in forming models of women's gatherings. These organizations often relied on concepts of humanitarian philanthropy, patriotism directed towards national goals, and social justice, which influenced their activities and objectives.

Keywords: gender, nation, women's associations, Bosnia and Herzegovina, Serbia, The Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes, feminism.

SADRŽAJ

UVOD.....	1
1. Razum i rodna nepravednost	5
2. Ženska udruženja u Evropi u 19. vijeku	8
3. Na prvom mjestu patriotkinje a zatim žene - Nacionalni feminizam.....	11
4. Ženski aktivizam u Srbiji: Historija, izazovi i postignuća 19. vijeka	13
4.1 Aktivizam Ženskog društva	15
4.2 Pod okriljem države	18
4.3 U službi politike	22
4.4 Srpski narodni ženski savez	26
5. Između civilizacije i tradicije: Žensko organiziranje u Bosni i Hercegovini.....	30
5.1 Između Stranica: Aktivizam kroz pisanje i štampu	34
5.2 Udruženja Srпкиnja u Bosni i Hercegovini.....	41
6. Ženski aktivizam u kontekstu društvenih i političkih turbulencija-Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca.....	43
6.1 Od humanitarnog aktivizma do političkih zahteva: Transformacija ženskih organizacija u Kraljevini SHS/ Jugoslaviji	47
6.2 Muslimanski ženski aktivizam	58
6.3 Radnički pokret	66
7. ZAKLJUČAK	68
8. BIBLIOGRAFIJA.....	73

UVOD

Položaj žena u društvu danas predstavlja važan pokazatelj demokratske zrelosti i razvoja tog društva. Odnosi između polova često su obilježeni napetostima između očuvanja patrijarhalnih normi i nastojanja da se one prevaziđu. Različiti politički, kulturni i ekonomski konteksti značajno utiču na oblikovanje položaja i vrijednosti žena u društvu, kako u javnom, tako i u privatnom prostoru. Žene su se organizirale kroz razne društvene pokrete i inicijative, fokusirajući se na obrazovanje, ekonomska prava, kao i političko učešće. U 19. i 20. vijeku, žene su osnovale različita društva koja su se zalagala za unapređenje njihovog položaja. Aktivistkinje su se borile za pristup obrazovanju, smatrajući ga ključem za osnaživanje i emancipaciju. Također, organizirale su javne skupove i kampanje kako bi skrenule pažnju na probleme s kojima se suočavaju, kao što su radni uslovi i socijalne nepravde. Ovi pokušaji nisu bili samo lokalni; dio su šireg evropskog pokreta za ženska prava, koji je zahtijevao jednakost i pravdu.

Tema Ženski aktivizam u Bosni i Hercegovini i Srbiji od 1878. do 1929. godine istražuje različite oblike ženskog aktivizma, fokusirajući se na organiziranje ženskih udruženja. Cilj ovog rada je da identificira razne oblike ženskog aktivizma, a zatim ih kritički analizira u kontekstu društvenih i historijskih okolnosti tog vremena. Nakon Berlinskog kongresa 1878. godine, Bosna i Hercegovina je došla pod austrougarsku upravu, dok je Srbija dobila punu nezavisnost što je uslovalo da prvi oblici ženskog organiziranja u oba društva budu uglavnom usmjereni na humanitarne aktivnosti i podršku nacionalnim ciljevima. Period do 1929. godine, koji obuhvata i stvaranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, donio je novi politički i društveni okvir kako na Balkanu, tako i u širem evropskom kontekstu. U takvim uslovima, ženska udruženja su se postepeno počela udaljavati od isključivo humanitarnog i patriotskog djelovanja, organizacije su počele uključivati obrazovna, kulturna, pa čak i politička pitanja, čime se javljaju drugačiji modeli okupljanja žena. Ženski aktivizam iz ranijih historijskih perioda danas se često posmatra kroz prizmu savremenih borbi za prava žena. Ipak, analiza njegovih ranih oblika posebno u lokalnom kontekstu pruža dublje razumijevanje razvoja ženskih udruženja i pokazuje da borba za ravnopravnost nije univerzalno, već društveno, politički i kulturno uslovljeno iskustvo.

Glavna metoda korištena u radu je tematska analiza, koja identificira značajna ženska udruženja, uključujući humanitarna, radnička, politička i kulturna. Hronološkim pristupom prati se organiziranje ženskih udruženja u Bosni i Hercegovini i Srbiji od 1878. godine, u okviru velikih političkih, društvenih i ekonomskih promjena, kao i u kontekstu formiranja zajedničke države Kraljevine SHS. Komparativnom metodom analizirane su dvije države sa ciljem da se otkriju sličnosti, razlike i međusobne poveznice njihovih udruženja.

Položaj i prava žena su danas veoma aktuelne teme. Od početka 21. vijeka, u historiografiji se može primijetiti porast interesa za analizu položaja žena kroz različite historijske periode. Ova istraživanja ne samo da obogaćuju naše razumijevanje prošlosti, već i pomažu u osvješćivanju značaja rodne ravnopravnosti u savremenom društvu. Za analizu ženskih udruženja u Srbiji u periodu od 1878. do početka Prvog svjetskog rata, značajno djelo predstavlja *Sestre Srпкиnje* autorice Ane Stolić. U ovom djelu, Stolić kritički ispituje razvoj ženskih udruženja humanitarnog karaktera, postavljajući ih u kontekst formiranja srpske nacionalne države. Kroz ovu analizu, Stolić osvjetljava ulogu žena u društvenim i političkim previranjima tog vremena. Knjiga *Žensko društvo (1878-1941)* autorice Svjetlane Stefanović predstavlja ključno štivo za razumijevanje aktivizma jednog od najznačajnijih ženskih udruženja u Srbiji tokom 19. i početka 20. vijeka. Ona pruža uvid u humanitarni rad ovog udruženja i osvjetljava njegovu ulogu u društvenim promjenama tog vremena.

U posljednje dvije decenije objavljen je značajan broj radova o ženskom aktivizmu (1878-1929) u Bosni i Hercegovini. Kada je riječ o izučavanju položaja muslimanki, a nadovezuje na postmodernističku teoriju u kojima se preispituju vladajući diskursi i narativi od velike važnosti predstavlja knjiga Fabia Gioma *Making Muslim Women European; Voluntary Associations, Gender and Islam in Post-Ottoman Bosnia and Yugoslavia (1878-1941)*. Ženski aktivizam muslimanki od 1878. - 1929. prošao je nekoliko faza od edukativnog do političkog-nacionalnog djelovanja. Veliki pomak u bosanskohercegovačkoj historiografiji u proučavanju muslimanskog ženskog pitanja u 19. i 20. vijeku postigao je Adnan Jahić svojom knjigom *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini: Žena u intelektualnom i društvenom životu Bošnjaka od aneksije do Zakona o zabrani nošenja zara i feredže (1908-1950)*, objavljenom 2017. godine. Ova knjiga sadrži bogatstvo izvora koje autor koristi za ilustrovanje položaja muslimanske žene unutar četiri različita politička sistema.

Sarita Vujković u knjizi *U građanskom ogledalu, identiteti žena bosanskohercegovačke građanske kulture*, objavljena 2009. upoznaje nas sa ženskim identitetima u građanskoj kulturi u Bosni i Hercegovini. Knjiga prati period od 1878. kada započinje strujanje novih evropskih ideja. Autorica analizira stvaralaštva prvih akademski obrazovanih umjetnica u BiH, zatim se fokusira na žene koje su ostavile trag u književnosti, novinarstvu i narodnoj lirici. Sonja Dujmović u radu *Nacionalizam kao put ženskoj emancipaciji? Vidljivost i uloga žene u Bosni i Hercegovini u austrougarskom periodu prema Bosanskoj vili*, analizira kako su politički uslovi i kulturne prilike oblikovali strukturu ženskog aktivizma među pravoslavnim ženama u Bosni i Hercegovini. Umjesto osnaživanja ženskog aktivizma, fokus je bio na jačanju nacionalne integracije, pri čemu je ženska uloga ostala vezana za tradicionalne patrijarhalne obrasce. U bosanskohercegovačkoj historiografiji primjetan je nedostatak naučno-utemeljene studije o ženskom aktivizmu kod katolkinja. Navode se pojedinačne informacije o ženskim udruženjima.

Prvu Jugoslaviju odlikovalo je nasleđe ruralne zajednice i sporija modernizacija, što je dovelo do jačanja autoritarne političke kulture i dominacije patrijarhalnih obrazaca rodničkih odnosa. Istraživanje ženskih udruženja u periodu Kraljevine SHS otvorila je Jovanka Kecman svojom knjigom *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918-1941*. Ovaj rad obuhvata historijat različitih modela okupljanja žena, uključujući radnička, feministička, humanitarna i nacionalno-vjerska udruženja. Također, značajan doprinos u razumijevanju nastanka i razvoja ženskih udruženja u Srbiji i Bosni i Hercegovini u ovom periodu daje i rad Nede Božinović pod naslovom *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX vijeku*. Pantelić, Milanović i Stefanović odmaknule su se od službenih postulata jugoslavenske historiografije koja je radnički pokret i ulogu komunističke partije u emancipaciji žene idealizirala. Međutim, u savremenoj historiografiji period Kraljevine SHS znatno je slabije obrađen u odnosu na period 19. vijeka i period socijalističke Jugoslavije.

U savremenoj historiografiji o ženskoj historiji za period od 1878. do 1929. godine primjetno je da se ovim temama bavi relativno mali broj historičarki i historičara. Njihov pristup karakterizira raznolikost u korištenju izvora i kritička analiza ženskog aktivizma u kontekstu nacionalizma i političkih promjena tog doba (Stolić, Giomi, Jahić, Dujmović). Ovi radovi ne teže idealizaciji ženskog

organiziranja, niti ga poistovjećuju sa savremenim konceptima feminizma, već nastoje da prikažu složenost ženskog djelovanja u konkretnim društveno-političkim okolnostima tog vremena. Nasuprot tome, dio mainstream feminističke literature, naročito one koja nije utemeljena u lokalnim historijskim kontekstima, ima tendenciju da idealizira ulogu žena u ovom periodu, predstavljajući ih isključivo kao progresivne akterke borbe za ravnopravnost. Takvi pristupi često zanemaruju složenost odnosa između ženskog djelovanja, nacionalne ideologije i tradicionalnih društvenih uloga, čime se gubi razumijevanje stvarne prirode i ciljeva ženskog aktivizma u periodu 1878-1929. godine.

Ovaj rad istražuje razvoj ženskog aktivizma kroz historijske i društvene kontekste, i podijeljen je na nekoliko ključnih poglavlja. Prvo poglavlje, *Razum i rodna neravnopravnost*, analizira filozofiju prosvjetiteljstva i njen uticaj na položaj žena, ističući kako su prosvjetiteljske ideje oblikovale percepciju i ulogu žena u društvu. U drugom poglavlju, *Ženska udruženja u Evropi u 19. vijeku*, fokus je na prvim okupljanjima žena i njihovim doprinosima emancipaciji. Treće poglavlje, *Na prvom mjestu patriotkinje a zatim žene - Nacionalni feminizam*, istražuje poveznicu između nacionalizma i ženskog pokreta, analizirajući uticaj stvaranja nacionalnih država na oblikovanje ženskosti u javnom prostoru. U poglavlju *Ženski aktivizam u Srbiji: Historija, izazovi i postignuća 19. vijeka*, kritički se preispituju prva udruženja koja su se javljala u Srbiji, s posebnim osvrtom na ulogu žena u procesu izgradnje nacionalne države. Peto poglavlje, *Između civilizacije i tradicije: Žensko organiziranje Bosni i Hercegovini*, prepoznaje korake žena u prodoru u javni prostor, analizu aktivizma kroz štampu i udruženja, kao i udruženja Srпкиnja koje su model okupljanja preuzeli iz Srbije. Na kraju, poglavlje *Ženski aktivizam u kontekstu društvenih i političkih turbulencija-Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca* osvjetljava nova udruženja koja se približavaju feminističkim ciljevima u novom političko-društvenom kontekstu, uključujući muslimanski ženski aktivizam nakon Prvog svjetskog rata i radnički pokret. Ova cjelina pruža sveobuhvatan uvid u razvoj i izazove ženskog aktivizma, kao i njegova postignuća tokom 19. i 20. vijeka, čime se osvjetljava značaj žena u oblikovanju društvenih i političkih tokova.

1. Razum i rodna nepravednost

U 18. i 19. vijeku Evropu i svijet potresale su brojne revolucije, koje su bile rezultat novih ideja i ekonomskih prilika. Industrijska revolucija u Britaniji postavila je temelje moderne privrede, dok je Francuska revolucija, kroz svoju politiku i ideologiju, oblikovala nastanak modernih nacionalnih država.

Francuska revolucija je stvorila osnovne pojmove i terminologiju liberalne i radikalno-demokratske politike koja je oblikovala mnoge dijelove svijeta. Ideje klasičnog liberalizma, formulirane od strane filozofa i ekonomista, a širene kroz slobodnozidarske organizacije, bile su ključne za revoluciju. Iako bi revolucija bila moguća i bez njih, filozofi su zaslužni za brzu i efikasnu zamjenu starog društva novim. Termini sloboda, jednakost, bratstvo koji su uveli filozofi prosvjetiteljstva postali su parole francuske revolucije. Prosvijećeno mišljenje prema Hobsbawmu bilo je usmjereno na promicanje racionalnog, svjetovnog i progresivnog individualizma. Cilj je bio osloboditi pojedinca od okova srednjovjekovnog neznanja, crkvenih praznovjerja i iracionalnih društvenih hijerarhija koje su ljude dijelile prema rođenju ili nekim nepotrebnim kriterijima. Kroz ovaj pristup, težilo se stvaranju društva temeljenog na razumnoj i prirodnoj religiji, nasuprot dogmama prošlih vremena. Teoretski, cilj prosvjetiteljstva bio je oslobođenje svih ljudskih bića.¹

Filozofija prosvjetiteljstva značajno je uticala na transformaciju tradicionalnih društvenih odnosa u Evropi, pokrećući diskusije o slobodi, jednakosti i položaju građana, uključujući i žene. Iako su ideje prosvjetiteljstva stavile razum u središte ljudskog postojanja i društvenih promjena 18. i 19. vijeka, drevni patrijarhalni poredak je ipak ostao netaknut. Početak ženske/feminističke teorije veže za objavljivanje tekstova Meri Astel i Meri Vulstonkraft 18. vijeku. U duhu ideja o slobodi i kritički nastrojena prema muškim kolegama prosvjetiteljstva Meri Astel postavlja pitanje „ako su svi ljudi rođeni slobodni, kako je onda moguće da su žene rođene kao robinje”? Vulstonkraft u knjizi *Odbrana prava žena* navodi kako je došlo vreme da se potlačeni dio društva pobuni, stavljajući naglasak na to da je jednakost osnovno ljudsko pravo svake osobe. Zalagala se za jednako pravo na obrazovanje

¹ Eric Hobsbawm, *Doba revolucije*, Školska knjiga, Zagreb, 1987, 38.

koje će dokazati da su žene razumna bića. „*To je ono na šta ciljам: ne želim da one imaju moć nad muškarcima, već nad samim sobom.*”²

U modernijoj historiji prvi i masovniji primjer ženskog aktivizma može se pronaći u Francuskoj revoluciji. Simbol rane revolucionarne faze predstavlja marš žena na Versaj 5. i 6. oktobra i ono je trebalo da odigra odlučujuću ulogu u ostvarivanju slobode i upravnog poretka. Žene i to pripadnice trećeg staleža zbog teške ekonomske situacije preuzele su inicijativu u narodnoj pobuni protiv tadašnjeg sistema zahtijevajući promjene.³ Tokom Revolucije, žene su se aktivno uključivale u političke debate i akcije. Mnoge su učestvovalе u demonstracijama, borbama i političkim klubovima. Uprkos tome što su žene u periodu transformacije francuskog društva i sistema nisu bile pasivni posmatrači one su bile izostavljane iz moderne republikansko-demokratske teorije i prakse. Poznata Deklaracija o pravima čovjeka i građanina nije spomenula žene⁴ zbog čega Olimpija de Guž piše *Deklaraciju o pravima žena i građanina*. Ova Deklaracija zahtijevala je jednakost žena i muškaraca u političkim, socijalnim i ekonomskim pravima, ali, nažalost, nije bila ozbiljno prihvaćena od strane vladajućih tokom tog vremena.⁵

Iako prosvjetiteljstvo čovječanstvo poziva na razum i, kako su to prosvjetitelji tvrdili, konačno odlučuje da ga upotrebljava samostalno, jedan od najdrevnijih temelja društvene kohezije – dominacija muškaraca nad ženama – ostaje i dalje nepoljuljan. Polna razlika koja ženama dodjeljuje niže mjesto u vrijednosnom smislu, i dalje služi kao objašnjenje zbog čega ženama nije mjesto u javnosti – u politici, zakonodavstvu, obrazovnim, kulturnim i vjerskim ustanovama. Žene su, tako se od pamtivijeka naučava, po prirodi slabiji pol, i tu prirodnu/božansku hijerarhiju ljudi ne mogu i ne treba da mijenjaju.⁶

Teorija društvenog ugovora bila je temelj za razumijevanje legitimnosti vlasti u modernim demokratijama, jer je prepoznala da vlast ne dolazi od božanske ili

² Gizela Bok, *Žena u istoriji Evrope Od srednjeg veka do danas*, Clio, Beograd, 2005, 57.

³ Isto, 70.

⁴ Francuska Deklaracija o pravima čoveka i građanina, koja je donesena 1789. godine, proglasila je slobodu, jednakost, pravo na vlasništvo i pravo na otpor protiv nasilja kao osnovna, prirodna i neotuđiva prava svakog čoveka. Ta su prava bila osnova za javne slobode koje je trebalo osigurati zakonodavstvo, pred kojim su svi trebali biti jednaki. Ipak, u stvarnosti, reč „čovек“ u ovoj Deklaraciji odnosila se isključivo na muškarce, a jednakost pred zakonom značila je jednakost samo odraslih muškaraca. Dakle, iako su prava bila široko proklamirana, njihova primena bila je ograničena i isključivala je žene i druge skupine, što pokazuje jasnu razliku između ideala Deklaracije i stvarnog društvenog okvira tog vremena. (Slaven Ravlić, „John Stuart Mill, Harriet Taylor i prava žena”, 70.)

⁵ Bok, *Žena u istoriji Evrope*, 91.

⁶ Adriana Zaharijević, "Kratka istorija sporova: Šta je feminizam?" u: *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, Heinrich Boll Stiftung, Beograd, 2008, 378.

naslijeđene moći, već od dogovora među ljudima. Za većinu klasičnih pisaca (osim Hobbesa), ta prirodna razlika u spolu dovodi do razlike u sposobnostima i uloge. U komentarima tih tekstova često se umanjuje značaj činjenice da klasični teoretičari predstavljaju patrijarhalnu verziju muškosti i ženskosti, tj. ono što znači biti muškarac ili žena. Samo muškarci se smatraju sposobnim za sklapanje ugovora, posebno onog koji se odnosi na vlasništvo, pa se stoga samo oni mogu smatrati pojedincima, „ *Svi ljudi se rađaju slobodni* “ i jednaki po prirodi, smatrajući sebe pojedincima. Međutim, ova osnovna pretpostavka ugovorne doktrine postavlja ozbiljno pitanje: kako je onda moguća legitimna vladavina jednog čovjeka nad drugim i postojanje političkog prava? Dok su muškarci slobodni, žene to nisu – nemaju prirodnu slobodu. Klasični prikazi prirodnog stanja često uključuju i poredak podčinjavanja, posebno među spolovima. Osim Hobbesa, teoretičari smatraju da ženama nedostaju sposobnosti i osobine koje čine pojedinca. Tako spolna razlika postaje politička razlika, razlika između slobode i podčinjenosti.⁷

Prosvjetiteljstvo je uveliko promovisalo vrijednosti razuma, slobode i jednakosti kao osnovne principe modernog društva, međutim, ove ideje nisu bile dosljedno primijenjene na sve članove društva, posebno ne na žene. Iako su revolucije 18. i 19. vijeka dovele do značajnih političkih, društvenih i ekonomskih promjena, patrijarhalne norme koje su žene isključivale iz javnog života i dalje su opstale. Žene su bile isključene iz ideje "pojedinca" u teorijama društvenog ugovora, koje su temeljile zapadne demokratije. Društvena uloga žena bila je određena prema patrijarhalnim normama koje su ih svrstale u inferiornu poziciju. Ovaj isključujući pristup nastavljen je sve do sredine 20. vijeka, kada su se prava žena, kao što su pravo glasa i pristup obrazovanju, konačno počela ostvarivati u većini zapadnih zemalja. U praksi prosvjetiteljske filozofije žene (ne svih klasa) robovi, siromašni i kolonizovani narodi bili su iz tog koncepta uglavnom isključeni. U tom kontekstu, Mišel Fuko kritički sagledava prosvjetiteljsku racionalnost i ukazuje na to da su znanje i razum neraskidivo povezani s moći. On analizira kako moderne institucije – poput škola, zatvora, bolnica i vojske – ne samo da proizvode znanje, već i uspostavljaju norme ponašanja, klasifikuju i oblikuju subjekte, određujući ko ima pravo na društvenu vidljivost i priznanje. Pojedinac, prema Fukoovoj analizi, postaje istovremeno

⁷ Carole Pateman, *Spolni ugovor*, Ženska infoteka, Zagreb, 2000, 21.

predmet znanja i mjesto manifestacije moći, što dovodi do novih oblika nadzora i disciplinovanja u savremenim društvima.⁸

1. Ženska udruženja u Evropi u 19. vijeku

U savremenoj historiografiji, ženski pokret 19. i 20. vijeka predstavljen je kao pokret žena premda ne svih žena, a i uključivao je neke muškarce. Feminizam danas koristi kao naziv za pokret i teoriju koja se zalaže za poboljšanje i izjednačavanje položaja žena u društvu, njegovo značenje kroz historiju bilo je kompleksno i često predmet osporavanja. Od samih početaka, feminizam je označavao borbu za politička, ekonomska i socijalna prava žena, ali i širu kritiku patrijarhalnih društvenih normi koje su održavale mušku dominaciju. Međutim, sam pojam feminizam često je dobijao negativne konotacije u javnom prostoru.

Offen ističe da termin feminizam gotovo da nije postojao prije 20. vijeka i da je od samog početka bio predmet rasprava. Iako se često greškom pripisuje Šarlu Furijsu, tačan nastanak reči *féminisme* je nepoznat, a tek 1890-ih godina ona počinje šire da se koristi u Francuskoj, uglavnom kao sinonim za žensku emancipaciju. Prva koja se javno nazvala feministkinjom bila je Ibertin Okler, a termin je popularizovan nakon feminističkog kongresa u Parizu 1892. godine. Riječ feminizam ubrzo se proširila po Evropi i svijetu — do Velike Britanije, drugih evropskih jezika, pa i do Latinske Amerike i SAD. Ipak, nije imala jednoznačno značenje; koristili su je i pristalice i protivnici ženskih prava, često više kao uvrijedu nego kao analitički pojam. Termin je najčešće označavao borbu za prava žena, ali ne nužno za ista prava kao muškarci. Već tada je feminizam predstavljao širu društvenu kritiku u kojoj su žene bile u centru borbe protiv muških privilegija.⁹ U tom smislu, feminizam je otvorio i ključno pitanje prisustva – ili tačnije, odsustva – žena u historijskom narativu. Učiniti žene vidljivima prvi je korak kojim se dovodi u pitanje tradicionalna hijerarhija između općeg (muškog) i posebnog (ženskog) u pisanju historije. Ako polazimo od pretpostavke da je većina onoga što znamo o ženskim iskustvima u prošlosti posredovana kroz muške interpretacije i uokvirena vrijednosnim sistemima koje su

⁸ Mišel Fuko, *Nadzirati i kažnjavati Nastanak zatvora*, Budućnost, Novi Sad, 1997, 198.

⁹ Karen Offen, "Defining feminism: A comparative historical approach" u: *Singns*, vol.14 No.1, The University of Chicago Press, 1988, 127.

muškarci definisali,¹⁰ tada se nameće pitanje: da li i kako možemo razumjeti specifičnost ženske historijske svijesti?

Pitanja o značenju feminizma i mjestu žena u historiji dobijaju svoj jasan izraz kroz djelovanje ženskih udruženja širom Evrope, posebno u 19. vijeku, kada se zahtjevi za ženska prava sve više pretvaraju u političke ciljeve. U 19. vijeku, ženska udruženja i pokreti za prava žena postali su sve prisutniji širom Evrope. Ovi pokreti bili su odgovor na brojne društvene i političke promjene koje su se dešavale tokom tog perioda, uključujući industrijsku revoluciju, urbanizaciju i širenje ideja o ljudskim pravima i liberalizmu. Iako Francuska revolucija i prosvjetiteljstvo su izostavili žene, oni su uticali da se formiraju osnovne platforme i ciljevi za buduće naraštaje odnosno formulirani su zahtjevi emancipacije žena koje će postati borba ženskih udruženja: pravna i ekonomska samostalnost i jednakost, pravo na obrazovanje, pravo na izbor (pravo na razvod i izbor roditeljstva).¹¹ Ciljevi i zahtjevi ženskih udruženja zavise od političko-ekonomskog konteksta u kojem su se žene nalazile. Važno je napomenuti da se ženska udruženja treba analizirati unutar vremena u kojem djeluju, pri čemu se može primijetiti da su mnoga od njih bila pod uticajem ideoloških okvira tog perioda. Na primjer, britanske i američke žene često su podržavale imperijalne, kolonijalne i rasne politike svojih država, čime su isključivale određene grupe žena.

Ideološka matrica je igrala važnu ulogu u formiranju modela okupljanja žena. Ženska udruženja često su se oslanjala na koncepte humanitarnog dobročinstva, patriotizma (usmjerenog ka nacionalnim ciljevima) i socijalne pravde. Ovi pristupi su oblikovali njihovu djelatnost i ciljeve, istovremeno reflektujući širi politički i društveni kontekst.

Prvi ženski klubovi počeli su da se organiziraju u Parizu 1790. godine. Povezani su sa humanitarnim radom nastavljajući katoličke dobrotvorne akcije, žene su bile okrenute najugroženijim grupama, tražile su olakšice za siromašne i nezaposlene, za samohrane majke, djecu, bolesne. Humanitarni model okupljanja povezan je sa konceptom dobročinstva i bio je preporučen društveni angažman viših krugova, plemićkih i građanskih u 19. vijeku budući da je briga o drugima ženska misija. Dobrotvorna ženska udruženja radila su na otvaranju škola, popravljanju načina ishrane djece, traženju posla, brizi o uhapšenim i otpuštenim ženama, majkama,

¹⁰ Lydia Sklevicky, *Konji, žene, ratovi*, Ženska infoteka, Zagreb, 1996, 14.

¹¹ Jasmina Milanović, *Žensko društvo (1875-1942)*, Institut za savremenu istoriju, Službeni glasnik, Beograd, 2020, 14.

prostitutkama. Vremenom u periodu kriza, ratova, epidemija društva su dobijala društveno priznanje što je uticalo da su udruženja postojala izvor za žensku emancipaciju, a dobrotvorni rad sve više postojao socijalni.¹²

Veliki broj humanitarnih i filantropskih udruženja nastao je u Engleskoj u 19. vijeku jer su posljedice industrijske revolucije zahtijevale najviše filantropskog rada. Postojala su razna udruženja koja su za cilj imala promovisanje industrijskog zaposlenja žena, obrazovanja žena, pravo glasa. Posebno je bio značajan rad Londonskog društva za žensko pravo glasa, na čijem je čelu bio nekoliko godina Džon Stjuart Mil, a kada je stvoreno i Nacionalno društvo za žensko pravo glasa sa sjedištem u Mančesteru, postavljeni su temelji sifražetskog pokreta. Model humanitarnih, socijalnih, obrazovanih udruženja postojala su širom Evrope.¹³ Dakle, iz humanitarnih i dobrotvornih ciljeva polako su i nazirali i drugi zahtjevi žena koje su više bila usmjereni prema građanskim i političkim pravima.

Za našu temu najvažniji model udruživanja jeste nacionalni. Olimpija de Guž ističe da žene pripadaju naciji i da im stoga treba priznati građanski status. U 19. vijeku nacionalne ideje počinju da se šire Evropom, a u Rusiji i Nemačkoj se javljaju udruženja koja se odlikuju patriotizmom. Instrumentalizacija ženskih pokreta u nacionalističke svrhe dešava se kada politički ili društveni akteri koriste pitanja vezana za žene i njihove borbe kako bi ostvarili sopstvene nacionalističke ciljeve ili političke agende. Veliki broj ženskih udruženja počinje da se formira paralelno s jačanjem nacionalnih pokreta. U tom kontekstu, žene su uspjele da iskoriste novu političku situaciju u svoju korist, čime se oblikuje pokret poznat kao *nacionalni feminizam*.

Posmatrujući sa današnje tačke gledišta udruženja su imala velike propuste, većina društva su bila obojena politikom svoje države u tadašnjem sistemu zbog čega će uticati da se u 20. vijeku razviju i druga ženska/feministička udruženja nacionalnih, rasnih manjina koje će preispitivati dominantne diskurse i nametnute rodne uloge unutar određenog političkog sistema. Zahtjevi, rad i ciljevi ženskih udruženja iz 19. vijeka oblikovani su perspektivama, interesima i vrijednostima tog vremena. Ovaj model okupljanja odražava historijski kontekst, što nije daleko od današnje situacije u feminističkim i ženskim organizacijama, koje su često podijeljene i podložne uticaju

¹² Milanović, *Žensko društvo*, 15.

¹³ Isto, 16.

politika svojih država, čime dolazi do diskriminacije prema drugim ženama i narodima.

2. Na prvom mjestu patriotkinje a zatim žene - Nacionalni feminizam

Od kraja 18. vijeka započinje proces formiranja građanskog društva i nove zajednice – nacije. Ideje napretka, slobode, jednakosti, demokratije, građanskih prava i kapitalizma oblikovale su prelazak iz feudalnog u moderno društvo. Nacionalizam i težnja za nacionalnim identitetom postaju ključni pokretači historijskih promjena. Iako su ove ideje potekle sa Zapada, širile su se i prilagođavale različitim političkim, ekonomskim i društvenim kontekstima širom Evrope i svijeta.

Pitanje formiranja nacije nalazi se u središtu teorijskih promišljanja brojnih historičara, sociologa, politikologa i filozofa. Jedan od najuticajnijih savremenih teoretičara, Benedict Anderson, definiše naciju kao „zamišljenu zajednicu“ – zajednicu čiji se članovi možda nikada neće lično upoznati, ali ipak dijele osjećaj pripadnosti istoj cjelini.¹⁴ U skladu s tim, Eric Hobsbawm naglašava da je nacionalna svijest kod "običnih ljudi" historijski relativno nov fenomen. Tek krajem 19. vijeka, kada moderne države počinju sistematski da oblikuju identitet građana putem obrazovanja, vojske, masovnih medija i zvaničnih simbola, nacionalna pripadnost postaje dio svakodnevnog iskustva. Hobsbawm također upozorava da patriotizam i nacionalna svijest nisu urođeni ni spontani, već rezultat dugotrajnog i svjesno vođenog političkog i ideološkog procesa. Ljudi nisu oduvijek znali da pripadaju naciji, niti su nužno osjećali emotivnu povezanost s apstraktnim pojmom domovine – taj identitet se oblikovao kroz konkretne mehanizme modernih država.¹⁵

Dok su moderne države oblikovale osjećaj pripadnosti kroz institucije poput škole, vojske i medija, istovremeno su kroz nacionalističke diskurse oblikovale i predstave o ženama i muškarcima, dodjeljujući im različite, često tradicionalne uloge. Politika nacionalizma širom Evrope bila je prožeta utilitarističkim konceptom iz

¹⁴ Benedikt Anderson, *Nacija: zamišljena zajednica*, Plato, Beograd, 1998, 17.

¹⁵ Eric J. Hobsbawm, *Nacije i nacionalizam Program, mit, stvarnost*, Novi Liber, Zagreb, 1993, 85.

Francuske revolucije u kome je bila istaknuta važnost žena kao majki- učiteljica budućih naraštaja, te nije slučajnost da prvi poslovi žena u javnom prostoru u najvećoj mjeri postaju učiteljice. Patriotske i nacionalističke grupe pridobile su žene u ime slavloljubive državnosti, pružajući im pažljivo ograničene mogućnosti da djeluju u javnom prostoru, i nudeći im, povremeno, nadu da će konačno moći da odlučuju. Istovremeno ove, dominatno muške grupe su ne samo postavljale nove prepreke nego su i usporavale procese služeći se sa posebnim nacionalnim kulturnim osobenostima.

16

Na teritorijama pod vladavinom Habsburške i Ruske imperije, poput Bohemije, Poljske, Mađarske, Finske i Ukrajine, nacionalistički pokreti su dobili dodatni zamah zahvaljujući politikama kulturnog nacionalizma. U tim starim kraljevstvima, koja su izgubila suverenitet, feministkinje su se aktivno uključivale u procese oblikovanja nacionalnog identiteta. One su, zajedno s narodima koji su težili nezavisnosti, poput Norvežana, Katalonaca, Letonaca i Estonaca, prepoznale važnost izgradnje kulture kao temelja nacije. U Grčkoj, gdje je nacionalni pokret uspješno ostvario nezavisnost od Osmanskog Carstva tokom devedesetih godina 19. vijeka, feminizam se pojavio usred napora muškaraca da definišu grčki nacionalni i kulturni identitet, često prema uzoru na zapadnoevropske modele.¹⁷ Nemačke feministkinje bile su prema riječima jedne historičarke, „potpuno svjesne činjenice da su Njemice isto toliko koliko i žene.”¹⁸

Žene su kroz historiju često predstavljane kao simbol nacije, njene zemlje, plodnosti i budućnosti, ali taj simbolički status ne znači i stvarnu moć. Naprotiv, nacionalni diskursi često su koristili žensko tijelo i ulogu majke kao sredstvo za legitimizaciju političkih i vojnih ciljeva. Tokom Francuske revolucije, simbol domovine – *La Patrie* – prikazivan je kao ženska figura koja rađa dijete, oličavajući naciju kao životodajnu silu. Na Kipru, nakon turske intervencije, plakati sa uplakanim ženskim likom – izbjeglicom – postali su simbol boli, gubitka i prkosa grčke zajednice. U tradicionalnim, seoskim društvima, duboka povezanost između ženskog tijela, plodnosti i zemlje dodatno je učvrstila vezu između teritorije, identiteta i ženskosti. Međutim, žene ne simbolizuju zajednicu samo kroz zemlju i materinstvo. Kako ističe feministkinja Cynthia Enloe (1990), muškarci često opravdavaju ratovanje

¹⁶ Karen Ofen, *Evropski feminizmi 1700-1950. politička istorija*, Evoluta, Beograd, 2000, 233.

¹⁷ Isto, 235.

¹⁸ Isto, 242.

tvrdnjom da štite "žene i djecu". Žene su time u kolektivnoj svijesti povezane s budućnošću – kao majke koje rađaju naredne generacije i kao moralni stubovi zajednice. Ova simbolika nije ograničena samo na ratne situacije, ona prožima nacionalnu imaginaciju i u period mira.¹⁹

Proces formiranja građanskog društva i nacionalne zajednice od kraja 18. vijeka značajno je uticao na ulogu žena unutar nacionalističkog diskursa. Ideje slobode, jednakosti i demokratije otvorile su prostor za žene, ali je ta prilika bila ograničena i često je bila usmjerena prema tradicionalnim ulogama, kao što su učiteljice i majke budućih generacija. Važno je naglasiti da su nacije smještene u specifična historijska razdoblja, a oblikuju ih promjenljivi nacionalistički diskursi različitih grupa koje se bore za prevlast. Političke elite u određenim periodima imaju značajan uticaj na formiranje identiteta ženskosti i muškosti. Najbolji primjer za to na Balkanu je socijalistički period, kada su se promovisali radnička klasa, drugarice i obrazovanje u duhu komunističke/socijalističke misli, u poređenju sa vremenom raspada Jugoslavije, kada nacionalizam počinje da se afirmiše u javnom prostoru, vraćajući tradicionalne, konzervativne i patrijarhalne vrijednosti. Kroz nacionalističke diskurse, države su konstruirale ne samo pripadnost naciji već i poželjne modele ponašanja za muškarce i žene. Dok su muškarci uglavnom predstavljani kao ratnici i zaštitnici, žene su simbolizovale naciju kroz uloge majki, učiteljica i čuvarica kulture i moralnosti.

3. Ženski aktivizam u Srbiji: Historija, izazovi i postignuća 19. vijeka

Početak ženskog organiziranja u Srbiji datira iz sredine sedamdesetih godina 19. vijeka, kada su jedno za drugim osnovani prvo Jevrejsko, a potom Beogradsko žensko društvo, koja su bila jedina ženska udruženja do kraja tog vijeka. Jevrejsko žensko udruženje bio je humanitarnog karaktera, cilj mu je bio briga o bolesnima, o siromašnim porodicama, ali i staranje da se jevrejske djevojke opreme za udaju. Prve ženske organizacije bile su vezane za nacionalne pokrete i imale su obrazovane i humanitarne ciljeve.²⁰ Beogradsko žensko društvo jedno je od najznačajnijih udruženja žena u Srbiji u 19. i početku 20. vijeka. Osnovano je 1875. godine, a idejni

¹⁹ Nira Yuval-Davis, "Nacionalistički projekti i rodni odnosi" u; *Treća* br. 1-2, vol. V, Časopis Centra za ženske studije, Zagreb, 2003, 216.

²⁰ Ana Stolić, *Sestre Srпкиnje*, Evoluta, Beograd, 2015, 108.

tvorac Društva bila je Katarina Milovuk, školovana u Rusiji. Od osnivanja društva Milovuk je počela da ostvaruje kontakte sa ženskim društvima i udruženjima u Rusiji.

21

U literaturi se koriste dva imena za ovo udruženje: Žensko društvo i Beogradsko žensko društvo. Prema Milanović, korišćenje imena Beogradsko Žensko društvo nije sasvim tačno, ali nije ni pogrešno. Žensko društvo je osnovano u Kneževini Srbiji kao jedinstvena organizacija, a svoj rad je nastavilo i tokom Kraljevine Srbije, Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, kao i u Kraljevini Jugoslaviji. Udruženje su činile podružine, pododbori od kojih je glavno mjesto zauzimao beogradski odbor, kao najstariji, osnivački odbor celog Društva. Pošto je rad ovog odbora diktirao celokupan rad Društva, a njegove članice su bile i u upravi Društva, vremenom je naziv Beogradsko žensko društvo počeo da upotrebljava kao sinonim za cijelo društvo.²² Članice društva su učiteljice, supruge profesora, činovnika, oficira, tj. žene iz građanskog sloja.²³

Ciljevi društva izložena su u prvom članu Pravila Ženskog društva: bila su da teži usavršavanju ženskog pola u pravcu samoradnje, da pomaže sirote i nevoljne i da dejstvuje, da se siromašne ženske spremaju i upućuju za dobre i valjane služiteljke i radenice.²⁴ Analizom prvog glavnog skupa Ženskog društva (25. avgust 1875.) može se uočiti da je model okupljanja žena bio sličan njemačkom i ruskom, u kojem je naglasak na doprinos koje žene mogu da daju u izgradnji nacije, te dolazi do kombinacije humanitarizma i patriotizma. Dakle, na prvom glavnom skupu: dnevni red je bio pomoć izbjeglicama, ustanicima u Hercegovini „*jadnoj našoj braći, koja se sad bore za najsvijetija čovjekova prava, za veru, narodnost i slobodu*”²⁵ i upravo sa ovom aktivnošću društvo započinje svoj rad i ženski aktivizam koji se nalazi u okvirima srpske nacionalne ideologije.

Na spomenutom skupu izabrano je rukovodstvo i članice društva. Za predsjednicu izabrana je Kristina Milovuk, za potpredsjednicu Jelena Grujić, Svijeti Sava za slavu, a u periodu kraljevine Srbije Natalija Obrenović postat će

²¹ Milanović, *Žensko društvo*, 40.

²² Isto, 91.

²³ Neda Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, Žene u crnom, Beograd, 1996, 71.

²⁴ Milanović, *Žensko društvo*, 41.

²⁵ Isto, 43.

pokroviteljica društva.²⁶ Udruženja koja su se bavila dobrovoljnim humanitarnim radom predstavljalo je novu pojavu u većini evropskih država i društava tokom 19. vijeka. Udruženja su okupljala većinom žene viših društvenih slojeva koje su pružajući pomoć siromašnima i bolesnima stvorile priliku za drugačije javno predstavljanje uloge žene u društvu, ali i za stvaranje slike o sebi koja je bila u skladu sa interesima sloja kojem su pripadale.²⁷

4.1 Aktivizam Ženskog društva

U Pravilima su postavljeni ciljevi Društva koji su bili kulturni, obrazovni, humanitarni. Aktivizam započinje sa slanjem pomoći izbjeglicama Hercegovačkog ustanka. Da bi prikupile novac za izbjeglice organizovane su lutrije i posjelo, igranku u Narodnom pozorištu, a pozive za prikupljanje priloga štampale su u novinama i na taj način uspjele da pokrenu prikupljanje i u unutrašnjosti. U svojim aktivnostima bile su uspješne, prikupile su 12.000 dinara, prvobitno je namenjen za osnivanje škole za malu djecu, predškolskog uzrasta, ali novac je na kraju preusmjeren za izbjeglice.²⁸ Društvo je osnovano i počelo sa radom u turbulentnom periodu ratova zbog čega je aktivistička djelatnost u periodu 70-ih godina 19. vijeka usmjerena na pomaganje državi u vidu pružanjem bolničke pomoći ranjenicima i ugroženim od ratova.

Tokom 1877. godine članice Društva najviše su radile u bolnici, a tokom Drugog srpsko-osmanskog rata, po pozivu kneginje Natalije, u radionici rublja koju je kneginja otvorila u malom Kneževom dvoru. Sanitetski materijal koji je izrađen predat je Društvu Crvenog krsta, a jedan njegov dio je Žensko društvo poklonilo sirotinji. Do proglašenja nezavisnosti Srbije na Berlinskom kongresu, Društvo je i uspelo da otvori 14. produžnica širom Srbije.²⁹

Nakon ratova i sticanja nezavisnosti, Žensko društvo vratilo se svojim izvornim ciljevima – obrazovanju siromašnih djevojaka. Godine 1879. osnovana je Radenička škola, a pokrenut je i časopis *Domaćica*. Ovaj časopis nije bio zamišljen kao sredstvo borbe za tada još nepriznata prava žena, već kao podsjetnik na ulogu žene u porodici. Kako se navodi u jednom tekstu: „*Domaćica se javlja među Srpkinja*

²⁶ Milanović, *Žensko društvo*, 45.

²⁷ Stolić, *Sestre Srpkinja*, 108.

²⁸ Milanović, *Žensko društvo*, 100.

²⁹ Isto, 103-105.

ne da otvara borbu za dosad predviđena prava ženske strane, nego da osvjetljuje dužnosti koje je Bog dao ženi u kući, u porodici; i razmišljajući o što vernijem razumevanju i što potpunijem izvršenju tih dužnosti, da pokazuje šta vredi žena u kući i porodici.“³⁰ Istovremeno, časopis je imao zadatak da informiše javnost o radu Društva, kao i da pruža obavještenja o svemu što bi moglo doprinijeti blagostanju porodice i unapređenju društvenog položaja žene.³¹

Sve vreme izlaženja do Prvog svjetskog rata u časopisu postoje stalne rubrike od kojih je najvažnija bila Vaspitanje, Higijena, Gazdovanje, Odevanje, Nauka, Zabava. Međutim, iako su od 1886. godine članice Uprave birale Literarni odbor koji je bio neka vrsta redakcije za tekstove iz strane štampe koje su same prevodile, na mesto urednika sve do 1935. godine bio je muškarac.³² Upravo je muškarac i objasnio svrhu časopisa, a i društva. Naime, u uvodnom tekstu prvog broja Milan Đ. Milićević ističe „*Smerna Domaćica javlja se među Srpkinjama ne da otvara borbu za dosad previđena prava ženske strane, nego da osvjetljava dužnosti koje je Bog dao ženi u kući i porodici*“.³³ Riječi Milićevića, a i sam naziv časopisa ukazuju da se časopisom nastojalo potvrditi već postojeće patrijarhalne uloge u društvu naglašavajući ženine dužnosti u domaćinstvu i porodici.

Radnička škola će postati osnovni i najznačajniji cilj Ženskog društva. Članice uprave će sve svoje djelatnosti usmjeriti za financiranje i uređivanju škole, a taj model će i prihvatiti produžnice.³⁴ U školu su upisivane djevojčice između 13 i 17 godina, srpske podanice, zdrave i dobrog vladanja, na preporuku članica Društva. Djevojke koje nisu dobrog imovnog stanja su imali besplatno školovanje, dok su druge plaćale. Kada završe sa obukom, djevojke su započinjale samostalan rad za koji su primali novčanu nadoknadu u određenom procentu zarade i tada su po porudžbini šile i vezle. Poslije završene škole dobijale su na poklon šivaću mašinu, a ako su željele da i dalje rade u školi, bilo im je osigurano 75% njihove zarade. Opšteobrazovni predmeti su predavani tri puta sedmično po dva časa, a ostali časovi bili su posvećeni obučavanju za samostalni zanatski rad u dva odjeljenja (rublja i haljina). Otvorena su bila i nova odjeljenja: odjeljenje za izučavanje tkanja i

³⁰ *Домашница, јул 1879., год. I, бр.1, 1.*

³¹ Isto.

³² Stolić, *Sestre Srkinje*, 114.

³³ *Милан Ђ. Милићевић, Први гласак, Домашница, јул 1879., год. I, бр.1, 2.*

³⁴ Milanović, *Žensko društvo*, 31.

odjeljenje za izradu čipki, a pred Prvi svjetski rat proširen je obim općeg obrazovanja u školi tako da se predavala geometrija, historija, zemljopis, higijena i njemački jezik. Učenice koje bi se najbolje pokazale slale su se u inostranstvo na usavršavanje, prije svega u Beč ili Prag. U prvih trideset godina rada školu je završilo hiljadu učenica.³⁵

Druga važna oblast djelovanja Ženskog udruženja bio je Pazar. Da bi se očuvali domaći zanati i domaća radinost predloženo je od strane Društva da se osnuje Pazar. Prijedlog osnivanja Pazara Ministarstvo finansija usvojilo je 1882. godine radi usavršavanja i širenja domaće industrije. Na sastanku uprave Ženskog društva istaknuto je da je osnivanje Pazara bila ideja kraljice Natalije.³⁶ Uprava Društva je birala nadzornicu, kasirku i tri proceniteljke koje su godinu dana rukovodile radom Pazara. One su kupovale sirovi materijal i slale ga ženama po selima najčešće u okolini Beograda na izradu. Konačan proizvod-roba prodavani su u Beogradu prvo u dućanu Ženskog društva, a zatim je premešten u Knez Mihailovoj ulici. Izrada i prodavanje robe posebno je važan za seoske žene budući da su na taj način uspijevale da zarade. Također, roba za Pazar nabavljena je preko produžnica Ženskog društva u unutrašnjosti Srbije. Predstavnici Ministarstva narodne privrede i članice rukovodstva Društva insistirali su čuvanju narodnih motiva na izrađenim predmetima. Prodaja pirotskih ćilima bila je posebno podsticana, jer je njihova proizvodnja smatrana značajnim državnim interesom. Kroz djelovanje Ženskog društva, ovi ćilimi su plasirani i na inostrana tržišta, čime je ono imalo ulogu posrednika u sprovođenju državne privredne politike. Društvo je i 1907. godine otvorilo i Ćilimarsku školu pomognuto novčano od strane Ministarskog savjeta. Nadzornicu, učiteljicu tkanja i crtača plaćalo je Žensko društvo.³⁷

Žensko društvo je od 1899. godine organizovalo rad Đačke trpeze za ishranu učenika. Njime je rukovodio poseban odbor koji su činile članice Društva i nastavnici gimnazije, a njihovo djelovanje je nadzirao ministar prosvjete. Produžnice Društva su imale posebno važno mjesto u njegovom radu. Do početka 20. vijeka osnovano je četrnaest podružnica, a do Prvog svjetskog rata njih četrdeset četiri. Po uzoru na

³⁵ Stolić, *Sestre Srpkinje*, 111.

³⁶ Milanović, *Žensko društvo*, 113.

³⁷ Stolić, *Sestre Srpkinje*, 112.

Radeničku školu, otvorene su zanatske škole u Aleksincu, Loznici, Šapcu, Nišu, Užicu, Čačku, Kragujevcu, Gornjem Milanovcu i Kraljevu.³⁸

Godine 1900. Društvo je u Beogradu uspostavilo prvi Dom starica. Od svog osnivanja do Prvog svjetskog rata, Društvo je svojom aktivnošću nadoknađivalo nedostatak angažmana državnih organa u stvaranju institucija za obrazovanje ženske omladine, za prosvjećivanje, za zbrinjavanje ranjenika i invalida, siromašne djece, za pomaganje siromašnih i starih.³⁹ Tokom balkanskih ratova, Društvo je otvorilo bolnicu za ranjenike, dok su članice nastavile svoj humanitarni rad kao bolničarke u brojnim bolnicama širom Srbije.⁴⁰

Aktivizam Ženskog društva imao je ključnu ulogu u razvoju humanitarnog i obrazovnog života u Srbiji tokom formiranja nove, nezavisne države. Iako je Društvo afirmisalo tradicionalnu ulogu žene u skladu sa tadašnjim društvenim kontekstom, kroz organizovani i posvećeni rad uspelo je da pruži značajnu podršku najugroženijim slojevima društva – siromašnim djevojkama, starima i učenicima. Upravo zbog te uloge, država je pružala podršku Društvu, jer je ono u velikoj mjeri preuzelo zadatke socijalne politike i nadomjestila odsustvo institucionalne brige države o najranjivijim građanima.

4.2 Pod okriljem države

U prethodnom poglavlju opisane su aktivnosti Ženskog društva, iz priloženog teksta jasno je da država ima veliku ulogu u njihovom radu. Da bi se razumio aktivizam Ženskog društva važno je predstaviti političko-društveni kontekst Srbije u 19. vijeku.

Poslije Francuske revolucije i Napoleonovih ratova, Evropa je doživjela slom starog režima, izgradnju novog društvenog poretka, širenje nacionalizma i osnivanje prvih građanskih republika.⁴¹ Na početku 19. vijeka Srbija se nalazila u sastavu Osmanskog Carstva i ustancima 1804. i 1815. izvojevali su svoju kneževinu priznatu

³⁸ Stolić, *Sestre Srpkinje*, 113.

³⁹ Božinović, *Žensko pitanje*, 73.

⁴⁰ Jasmina Milanović, "Kraljica Marija Karađorđević i žensko društvo 1922-1941", u: *Karađorđe i njegovo nasleđe u srpskoj istoriji*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2017, 230.

⁴¹ Mari-Žanin Čalić, *Jugoistočna Evropa: globalna historija*, Udruženje za modernu historiju, Sarajevo, 2020, 230.

1830. godine, a 1878. i potpunu nezavisnost. Ustanci nisu bili građanski i nacionalni po uzoru na one na Zapadu, ali su označili početak nove epohe političke Moderne.⁴² Formiranje nacionalne države je složen proces koji obuhvata političke, društvene, kulturne i teritorijalne elemente. U novoj situaciji trebalo je razviti samostalnu, punovažnu nacionalnu kulturu, standardizirati narodne jezike i uvesti ih kao normu u obrazovanje, upravu i privredu, uspostaviti građanska prava, sprovesti samoopredjeljenje, odbaciti feudalizam i modernizovati privredu.⁴³

U novoj situaciji pokrenuta je politička mobilizacija uključivanje širokih masa koji se organiziraju radi ostvarivanja političkog cilja- nacionalna država. Da postoji ideja u čovjeku da pripada jednoj određenoj zajednici potrebna je kulturna identifikacija. Nacionalne države se temelje na zajedničkom osjećaju pripadnosti kulturi, jeziku, historiji i tradiciji. U 19. vijeku, novost prema Žanin-Čalić jest da se pripadnost naciji više nije temeljila prvenstveno na vjeri, već na sekularnoj kolektivnoj svesti. U nacionalnim pokretima, historija je postala ključan argument za nacionalnu mobilizaciju jer je pružala sveobuhvatan prikaz zajednice od njenih početaka do suvremenosti, potvrđujući tako historijski kontinuitet. Interpretacijom prošlosti selektiralo se ono što je odgovaralo i pozitivno te se uklopilo u odgovarajući nacionalni narativ.⁴⁴

Tokom procesa izgradnje nacionalne države, oblikovanje kulturnog modela ima značajan uticaj na život pojedinca, jer promiče određene vrijednosti koje se smatraju važnima za nacionalni identitet i integraciju. Ideatori društva oblikuju kulturne modele iz različitih sfera kao što su vjerska, filozofska, kulturna ili politička područja, ali njihova realizacija zavisi od odnosa države, koja dopušta ili ograničava različite vidove ponašanja. Kulturne ideale, uključujući ideale privatnosti, u najvećoj mjeri realizuje kulturno-politička i ekonomska elita dok ostali slojevi društva njima teže.⁴⁵

Kulturni model ponašanja i rodni odnosi su duboko povezani jer kulturni modeli često utiču na način na koji društvo percipira i organizira rodne uloge, identitete i odnose. Kao i danas kulturni model ponašanja obuhvata skup normi,

⁴² Žanin Čalić, *Jugoistočna Evropa*, 192.

⁴³ Isto, 232.

⁴⁴ Isto, 238.

⁴⁵ Ana Stolić, Nenad Makuljević, *Privatni život kod Srba u devetnaestom veku*, Clio, Beograd, 2006, 20.

vrijednosti, običaja i očekivanja koji određuju kako se pojedinci trebaju ponašati unutar određenog društva ili kulture. Model je promenljiva kategorija, mijenjaju sa vremenom i u različitim društvenim kontekstima, te je za temu važno postaviti pitanje kulturni model i rodni odnosi u 19. vijeku u Srbiji, ko kreira model?

Svećenici, vjerski intelektualci i vjerska infrastruktura poput škola, udruženja i štampe bili su ključni akteri u procesu nacionalnog buđenja i vođe u promicanju patriotizma. Oni su objedinjavali zajednicu vjernika i formirali konfesionalno okruženje u kojem su raspravljana politička, socijalna i etička pitanja.⁴⁶ Većinu stanovništva u Srbiji činilo je seosko stanovništvo, a seoska zajednica imala je ključnu ulogu kao temeljna društvena ustanova. Bitna razlika u odnosu na druge društvene reforme u Evropi tog vremena bila je da je srpska agrarna reforma prvenstveno služila kao sredstvo za oslobađanje od strane osmanske vladavine, umjesto kao odgovor na modernizacijske procese u poljoprivredi.⁴⁷

Nacionalizam sa romantizmom, seljačko društvo i rodni odnosi su kompleksno povezani koncepti koji su zajedno oblikovali društvene i kulturne promjene u 19. vijeku. Za stvaranje nacionalne države bilo je potrebno mobilizirati seljačko stanovništvo za stvaranje nacionalne države, kroz glorifikaciju tradicionalnih vrijednosti i običaja seljačkog života. Izrazi narodne umjetnosti, muzike, epike i jezika, davno zaboravljeni, sada su bili iskopavani kao zatrpano blago.⁴⁸ U takvom tradicionalnom diskursu žene su za naciju bile važne kao majke, vaspitačice i domaćice.⁴⁹

Tek nakon ustanka 1804-1815 godine započet proces stvaranja države, i paralelno s njim, građenje modernog društva. Građenjem države započet je lagani proces socijalnog raslojavanja, pa se, tada iz srpskog društva, najprije izdvojio uski državno-birokratski sloj, koji su činili vođe ustanka i njihove porodice.⁵⁰

⁴⁶ Čalić, *Jugoistočna Evropa*, 253.

⁴⁷ Mari-Žanin Čalić, *Socijalna istorija Srbije 1815-1941*, Clio, Beograd, 2014, 39.

⁴⁸ Čalić, *Jugoistočna Evropa*, 237.

⁴⁹ Stolić, Mikuljević, *Privatni život kod Srba*, 107.

⁵⁰ Ljubinka Trgovčević, "Žene kao deo elite u Srbiji u 19. veku. Otvaranje pitanja", u: *Dijalog povjesničara-istoričara*, Herceg Novi 2-4., ožujka 2001, H.G. Fleck, I. Graovac (ur), Zagreb, 2002, 251.

Malobrojna srpska inteligencija u to vreme insistirala je na obrazovanju ženske djece, dok isto mišljenje nije dijelio seljački sloj, što je pokazivalo da je protivljenje obrazovanju učenica bilo i dalje jako i široko prisutno. Školovanje ženske djece prvo su prihvatili činovnici i bogati trgovci koji su svoju žensku djecu slali u inostrane institute, dovodili im privatne učitelje iz Vojvodine i drugih krajeva Austro-Ugarske, dok su privatne škole pohađale djevojčice koje nisu bile u mogućnosti da osiguraju školovanje u inostranstvu ili privatne učitelje. Vladajuće mišljenje seljačke Srbije bilo je da školovanje seljaku nije potrebno, a u pogledu ženske djece i u širim gradskim slojevima se smatralo da djevojkama škola nije potrebna, jer neće biti ni trgovci ni popovi.⁵¹ Školovanje ženske djece se pominje u prvom Školskom zakonu Kneževine Srbije 1844. godine, koji je predviđao posebne škole za žensku djecu, a ako ih nije bilo, djevojčice se nisu mogle školovati zajedno sa dječacima poslije navršene desete godine. Godine 1846. doneta je Uredba o ženskim školama Postanovlenije devojačkih učilišta prema kojoj su ženska djeca, počev od šeste godine, pohađala trirazrednu osnovnu školu. U tim školama svaki razred je trajao dvije školske godine, osim opšteobrazovnih predmeta, djevojčice su učile i vještine vezivane samo za ženski pol, ručni rad, pjevanje, lijepo ponašanje. Prva škola za žensku djecu otvorena je u Paraćinu, a godinu dana kasnije u Beogradu.⁵²

Sredinom 19. vijeka, patrijarhat u Srbiji nije bio samo tradicionalni društveni poredak već je bio institucionaliziran kroz zakonodavni sistem države. Građanski zakonik iz 1844. godine regulirao je pozicije muškarca i žene u braku na način koji je jasno odražavao dominaciju muškarca nad ženom. Prema članovima 109. i 110., muškarac je imao dominantan položaj u bračnoj zajednici, dok je žena bila podređena. Zakonom je bilo propisano da žena gubi poslovnu sposobnost nakon sklapanja braka te da nema pravo steći ili raspolagati imovinom bez pristanka muža. Također, žena nije imala pravo obavljati bilo kakvu službu bez dopuštenja muža.⁵³ Ovaj zakon je značajno ograničavao pravni status žena, čime su se potvrđivali i održavani tradicionalni patrijarhalni odnosi unutar porodice i društva.

⁵¹ Trgovčević, "Žene kao deo elite", 257.

⁵² Nevena Ivanović, "Obrazovanje žena izazov zajednici" u: *Reč 65:11 Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja*, Fabrika knjiga, Beograd, 2002, 186.

⁵³ Stolić, Mikuljević, *Privatni život kod Srba*, 129.

U nacionalnom diskursu, mjesto i uloga žene često su vezani za tradicionalne uloge kao majke i vaspitačice. Diskurs promiče ideju o ženama kao stubovima porodice i nacionalnog identiteta kroz odgoj budućih generacija, te na taj način se nastoji očuvati kulturne vrijednosti, jezik, tradicije i običaji nacije, a dok se njihova uloga izvan privatne sfere može smatrati manje važnom ili prihvatljivom. Aktivizam Ženskog društva i pokazuje da su i one dio tradicionalnog, patrijarhalnog diskursa. Aktivnosti Ženskog društva su finansirane putem članarina i prodaje proizvoda, ali također su podržane i od strane države, što implicira da njihovi napori moraju biti usaglašeni sa zvaničnom državnom ideologijom. Inicijative poput pomoći u ratu, Radeničke škole, Pazara i Đačke trpeze su bile usmjerene na poboljšanje života i podršku ugroženim grupama. One su reflektovale postojeće društvene i kulturne uloge i zadatke, često potvrđujući patrijarhalni diskurs o različitim ulogama i zadacima muškaraca i žena.

4.3 U službi politike

Veza između ženskog političkog angažmana i nacionalnog identiteta je kompleksna i duboko ukorenjena u društvenim i kulturnim konstrukcijama. Predstave o naciji i procesi formiranja nacionalnog identiteta često su prožeti rodno specifičnim konotacijama koje utiču na način na koji se žene i muškarci percipiraju i uključuju u nacionalne projekte.⁵⁴

Uoči Prvog svjetskog rata i tokom političkih previranja, u Srbiji su počela da se osnivaju nova ženska udruženja. Feministička dilema između lojalnosti naciji i opozicije ratu nije dugo trajala u većini evropskih zemalja, posebno onih koje su okupirale Nemačka i Austro-Ugarska, patriotizam je nadvladao feminizam, osim u malim grupama koje su pružale otpor ratu (npr. socijalistkinje oko Klare Cetkin). Mnoge feministkinje aktivno su se posvetile ratnim naporima, iako su neke (npr. engleske sufražetkinje) to činile u očekivanju da će nove uloge u ratu kasnije povećati mogućnosti za ostvarenje njihovih zahtjeva. „Patriotkinje“, koje su ranije dijelile internacionalno feminističko iskustvo i uvjerenje da je za ostvarenje njihovih zahtjeva

⁵⁴ Svjetlana Stefanović, „Rod i nacija: osnovne pretpostavke” u: *Feministički časopisi u Srbiji*, Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 51.

neophodna šira evropska kampanja, sada su prihvatile da su im neprijatelji oni koji pripadaju naciji koja je neprijatelj njihove zemlje.⁵⁵

Nova udruženja bila su: Srpsko-jevrejsko žensko udruženje, Društvo knjeginja Ljubica, Kolo srpskih sestara i društvo Srpska majka. Ova udruženja su uglavnom dočeka s entuzijazmom i javnim odobrenjem, što je pokazalo rastuću podršku za ženski aktivizam u javnom prostoru koji je bio u skladu sa državnom ideologijom. Međutim, Materinsko udruženje, osnovano 1904. godine od strane dr Drage Ljočić i dr Jovana Jovanovića, susrelo se s otporom javnosti. Udruženje je imalo za cilj brigu o napuštenoj i vanbračno rođenoj djeci, kao i smanjenje smrtnosti novorođenčadi. Uprkos humanitarnoj misiji, Materinsko udruženje je bilo kritikovano zbog toga što je smatrano da štiti nemoral, što je bila moralizatorska reakcija dijela društva. Ipak, zahvaljujući velikoj upornosti i borbom dr Drage Ljočić, Materinsko udruženje je uspjelo da osigura potrebne resurse i zgradu za svoj rad. Udruženje Srpska majka, koje je osnovano 1911. godine sa ciljem da obučava siromašne i neuke porodilje o osnovnoj njezi dojčadi i pruža im materijalnu pomoć, zasnivalo se na konceptu društvenog i patriotskog materinstva. Ovo udruženje je imalo podršku bogatijih beogradskih gospođa.⁵⁶

Razvijen koncept materinstva kao patriotske uloge bio je rasprostranjen u evropskim zemljama tokom 19. i početkom 20. vijeka. U mnogim političkim programima, biološka reprodukcija nacije imala je ključno mjesto, ali je država često prepuštala kontrolu nad tim područjem humanitarnim organizacijama. U Srbiji, briga o tim pitanjima, kao i drugim aspektima socijalnog staranja poput pomoći siromašnim djevojkama, ishrane školske djece i zbrinjavanja starih, uglavnom je bila u nadležnosti ženskih humanitarnih organizacija koje su bile pod kontrolom države.⁵⁷ Ovo pokazuje kako su ženske humanitarne organizacije u Srbiji igrale ključnu ulogu u socijalnoj politici, obavljajući zadatke koje država nije direktno preuzimala, ali je podržavala njihove napore kroz finansijsku podršku i druge oblike pomoći.

⁵⁵ Ana Stolić, "Sa rodoljubljem srpskih žena imaće svijet još da računa Patriotizam srpkinja i neki aspekti kreiranje normativnog patriotskog okvira pred početak velikog rata", u: *Prvi svjetski rat, Srbija, Balkan i velike sile*, knj. 30, Istorijski institut, Beograd, 2015, 379.

⁵⁶ Stolić, *Sestre srpkinje*, 146.

⁵⁷ Isto, 148.

Humanitarna ženska aktivnost koja istinski odražava ciljeve i ideale nacionalne ideologije posebno se manifestuje kroz angažman Društva kneginje Ljubice i Kola srpskih sestara. Društvo kneginja Ljubica osnovano pod imenom Odbor gospođa kneginja Ljubica 1899. godine sa „... *patriotskim zadatkom: da putem dobrovoljnih priloga pomažu srpske crkve u St. Srbiji i Mačedoniji*“. Društvo je imalo pododbore po Srbiji koji su zainteresirali i „ *najudaljenije kutice mile nam otadžbine, u korist neoslobođenih Srba.*“ ⁵⁸

Društvo je osnovala Milka Vulović zajedno sa Dafinom Protić, Milevom Konstantinović, Katarinom Spasić, Jelenom Stokić, Darinkom Lešjanin, Savkom Panić i Danicom Solarević. Društvo je tokom prve četiri godine pomagalo crkve i manastire u Skopskoj, Raškoj-prizrenskoj i Debarsko-veleškoj eparhiji, crkvu u Salonu, srpsku ćeliju u Hilandaru, srpsku pravoslavnu crkvu u Dubrovniku, manastir Krušedol i druge. ⁵⁹ Društvo je i podiglo i crkvu u Štimlju posvećenu „ *osvijetnicima Kosova* ” 1913. godine. Od 1910. godine pokrenut je kalendar „ *Srpska crkva* ” u kome su objavljivani tekstovi moralno-religiozne sadržine. Članice su 1911. godine ustanovile vidovdansku prodaju kosovskog božura, simbola srpskog trajanja na Kosovu-Metohiji koju je odobrilo Ministarstvo prosvjete. Članice Društva su tokom balkanskih ratova radile kao bolničarke. Društvo kneginja Ljubica je djelovalo sve do 1941. godine i imalo je razvijenu mrežu pododbora u Kraljevini Jugoslaviji. ⁶⁰

U vreme kada se nacionalna ideologija sve snažnije vezivala za ideju oslobođenja "neoslobođene braće" i očuvanja kulturno-verskog identiteta, Društvo je kroz konkretne aktivnosti — pomoć crkvama i manastirima, izdavanje kalendara, izgradnju crkava i simbolične akcije poput prodaje kosovskog božura — aktivno doprinosilo oblikovanju i širenju nacionalnog narativa među pravoslavnim stanovništvom. Posebno je važan vjerski element, jer se preko Crkve i religije nastojalo dopreti do emocionalnih osjećanja naroda i dodatno učvrstiti osjećaj nacionalne pripadnosti.

⁵⁸ *Споменица четворогодишњег рада Одбора Госпођа „Књигиња Љубица“, 1899, 1901, 1902, Београд, 1903, 7.*

⁵⁹ Jasmina Milanović, "Odbor gospođa Kneginja Ljubica 1899-1942" u: *Istorija 20. veka, no.1*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 26.

⁶⁰ Stolić, *Sestre Srpkinje*, 149.

Djelatnost Društva bila je usmjerena ka spoljnopoličkim ciljevima Srbije, posebno oslobađajućim naporima za srpsko stanovništvo na Kosovu. Njeni ciljevi uključivali su očuvanje nacionalnog identiteta i pružanje pomoći, pri čemu su razlozi bili prvenstveno političke prirode, jer „*se obrazuje odbor srbijanskih žena, koje će za spasenje porobljenih Srba potrčati onim putevima kojim ljudi ne mogu, činiti pomoć u obliku koji ženama neće ometan biti tajno i javno podizati duh i nadu za oslabođenje....*” Članice Društva su u različitim misijama putovale na Kosovo, tajno prenoseći poruke, poštu i spise. Ova tajna komunikacija obuhvatila je mitropolita, svećenike, učitelje, četnike i trgovce. Iako se odvijala putem tajnih kanala, jer su žene izazivale manje sumnje, njihova aktivnost ukazuje na značajnu želju pripadnica višeg sloja da učestvuju u kolektivnim patriotskim akcijama.⁶¹

Kolo srpskih sestra osnovano je 1903. godine i ono je prema Stolić predstavlja prvu organizaciju žena koja je imala elemente političke organizacije. Razlog toga je povezanost sa aktuelnim spoljnopoličkim pitanjima i političkim događajima u zemlji: velika napetost na južnim granicama Srbije prema preostalim posjedima Osmanskog Carstva na Balkanu, sve veće nasilja Albanaca nad srpskim stanovništvom na Kosovu, sve intenzivnija propaganda politička akcija zainteresovanih Srbije i Bugarske prema Makedoniji, smjena dinastija, spoljnopolička nemilost u kojoj je Srbija bila zbog čina ubistva vladarskog para. Pravila rada su definisala Kolo prvenstveno kao humanitarnu organizaciju, to je bilo društvo u koje se „*udržuju sve sestre Srpkinje*” sa „*ciljem da što brže, što više i što obilnije pomognu svojoj potlačenoj braći.*”⁶² Kada su sumirani rezultati dotadašnjeg rada posle nekoliko godina rada „*svodi se uglavnom na tri tačke: na buđenje narodne svesti u našim neoslobođenim krajevima; na deljenje pomoći onima koji su stradali u borbi za naša narodna prava; i na pribiranje materijalnih sredstava.*”⁶³

Kolo srpskih sestara djelovala je do 1942. godine, kao i kod prethodnih navedenih ženskih organizacija, idejni tvorci ovog društva bio je viši sloj: Delfa Ivanić, Nadežda Petrović, Ivan Ivanić sekretar Konzularnog odjeljenja Ministarstva inostranih dela i Delfin muž i Branislav Nušić. Ime društva su smislili Branislav Nušić i Ivan Ivanić, a zatim su napisali i Pravila, poznatija kao Statut „Kola srpskih

⁶¹ Stolić, *Sestre Srpkinje*, 151.

⁶² *Вардар: Календар за редовну годину 1906, год. I, бр. 1, 20.*

⁶³ Isto, br. 4, 1909.

sestara“.⁶⁴ Društvo je imalo svoje glasilo *Kalendar Vardar* sa naročito kulturno-prosvjetnom i nacionalno-vjerskom sadržinom u cilju jačanju nacionalne svesti.⁶⁵ Po strukturi najzastupljeniji su bili tekstovi o četničkoj akciji u Makedoniji, kao i književni prilozi naglašenog patriotskog sadržaja.⁶⁶

Godine 1906. društvo je otvorilo kurs za bolničarke i nudilje. Pred početak prvog balkanskog rata 1912. godine u Srbiji je bilo obučeno 1500 bolničarki i one su zajedno sa 25 ljekarki, kao dobrovoljci ili kao mobilisane stavljene pod vojnu sanitetsku upravu. Poslije Prvog svjetskog rata proširila je svoju mrežu odbora i podobora na teritoriju cijele Kraljevine SHS/ Jugoslavije zastupajući srpsku i jugoslovensku ideju.⁶⁷

Žensko organiziranje u Srbiji započelo je 1875. godine pružanjem pomoći ustanicima u Hercegovini, a od samih početaka bilo je jasno usmjereno ka služenju naciji i otadžbini. Iako su udruženja formalno bila humanitarnog karaktera, njihovo djelovanje imalo je izrazito političku dimenziju, jer su kroz pomoć narodu u „neoslobođenim krajevima“, podršku crkvama, obrazovne i zdravstvene inicijative, kao i patriotske simbole i aktivnosti, doprinosile jačanju nacionalnog identiteta i kolektivne svijesti. Posebno se ističu kneginja Ljubica i Kolo srpskih sestara, koje su uz podršku viših slojeva društva povezivale tradicionalne rodne uloge sa nacionalnim zadacima. Žene su kroz udruženja postale važne akterke u oblikovanju nacionalnog narativa i učvršćivanju patriotske svijesti, iako im politički prostor formalno nije bio otvoren.

4.4 Srpski narodni ženski savez

Srpski narodni ženski savez, osnovan 1906. godine, okupljao je više organizacija, uključujući Beogradsko žensko društvo, Kragujevačko žensko društvo, Kolo srpskih sestara, Društvo Kneginja Ljubica, Srpsko-jevrejsko žensko društvo i Materinsko udruženje. Ovaj savez je formiran u vreme kada su u Evropi postojale brojne međunarodne ženske organizacije koje su se zalagale za pravo glasa, poput

⁶⁴ Jasmina Milanović, „Bosna i Hercegovina u Vardaru-Kalendaru Kola srpskih sestara“ u; *Istorija 20. veka* vol. XXXV, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2017, 40.

⁶⁵ „A u Bosni napamet su ga naučili; jer ono što je u srcu naroda, ne može nikakva cenzura izbrisati, niti kakva vlast ugušiti.“ *Вардар Календар за просту годину 1909.*, бр.4, 24.

⁶⁶ Stolić, *Sestre Srпкиne*, 157.

⁶⁷ Isto, 163.

Međunarodne alijanse za žensko pravo glasa. Predavanje Ketī Širmaher na Beogradskom univerzitetu imalo je za cilj da inspiriše i pridobije mlade žene sa Univerziteta za feminističke ideje o pravima žena.⁶⁸

Procedura za prijem u Međunarodnu alijansu za pravo glasa trajala je godinama, a iz Srbije je podniet zahtjev za članstvo i u Međunarodni ženski savez (International Council of Women). Profilisanje pravila i ciljeva srpskog Saveza odvijalo se polako, a intenzivniji rad započeo je tek 1909. godine. U pravilnik je uniet zahtjev za pravo glasa, ali kao sekundarni cilj, nakon rada na "nacionalnom polju". Međunarodna alijansa za pravo glasa je omogućila pojedinim zemljama da prilagode svoje zahtjeve unutrašnjim okolnostima, što je rezultiralo prijemom Srpskog narodnog ženskog saveza u Alijansu. Od tada započinje i predstavljanje Srpkinja na međunarodnim feminističkim konferencijama.⁶⁹

Od 1909. do 1912. godine, Savez je organizirao brojne konferencije i sjednice uprave koje su usmjerile njegov rad. Nakon dugotrajnog razmatranja, Pravilnik je konačno usvojen 1911. godine, čime je definisan postupak za pristupanje članstvu. Utvrđeno je pravo svakog društva da upravlja sopstvenom imovinom, kao i ovlaštenje Uprave Saveza da u članstvo uključuje istaknute pojedince koji su doprinijeli književnom, nacionalnom i ženskom pitanju. Ova strategija je omogućila Savezu da stvori demokratski prostor za različite interese pojedinih društava u svom sastavu, dok je istovremeno omogućila autonomno odlučivanje o prijemu značajnih ličnosti koje bi obogatile njegov rad. Druga grupa Pravila sadrži u stvari spisak ciljeva. Najzanimljivija je sedma tačka u kojoj se navodi da je cilj Saveza da na prvom mjestu radi na nacionalnom polju i poboljšanju položaja žene u društvu i državi a na drugom mjestu da radi na dobijanju prava glasa za žene. Dakle, tek s pravilima u Srbiji su javno zatražena politička prava za žene. Ona su sadržana u vrlo vješto formulisanom prvom dijelu ciljeva- rad na nacionalnom polju i poboljšanje položaja žene u društvu a ne samo u drugostepenom zahtjevu za pravo glasa. Pod poboljšanjem su podrazumijevale unapređenje njihovog „kulturnog stanja”, položaja u porodici, obrazovanju i izjednačavanje prava u profesijama koje su obavljale.⁷⁰

⁶⁸ Božinović, *Žensko pitanje*, 78.

⁶⁹ Stolić, *Sestre Srpkinje*, 169.

⁷⁰ Isto, 168.

Časopis *Domaćica* osvjetljava ulogu Saveza i ciljeve za koje se Savez zalaže, prikazujući to kroz posetu dr. Širmaher povodom osnivanja Narodnog ženskog saveza. Ona je uočila „ *da u prilike, u kojima se srpske ženskinje nalazi, ne izazivaju, kao na zapadu, ekonomsku, kulturnu borbu na smrt i život, u koju su neminovno toliki milioni žena odlučno stupili* “. Prema časopisu, „ *žena ostaje žena i mati, njeno carstvo je porodica i kuća.* “ Postoje žene sa višim obrazovanjem koje prate ženski pokret i opći kulturni napredak, ali se ne odriču običaja i tradicije. Čak i u slučaju pojave „ *savremenog, ekstremnog ženskog pokreta* “, takve se ideje, kako navodi *Domaćica*, „ *donkihotski pretresaju teorije samo do udaje.* “ ⁷¹ Ova kontradikcija – između modernizacije i očuvanja tradicije – obilježila je rani ženski pokret u Srbiji. Savez je pokušavao da stvori prostor za napredak žena u obrazovanju, profesijama i javnom životu, ali bez otvorenog raskida sa patrijarhalnim normama.

Na prvoj konferenciji Saveza, Materinsko udruženje je iznijelo prijedlog izmjene Građanskog zakona, u cilju da se žene u građanskim pravima izjednače sa muškarcem, da se iz zakona ukloni član 920, koji ponižava i vrijeđa ženu, jer je izjednačava sa malouomnima i raspkućama, da se ženska djeca izjednače u nasljeđivanju, kao i da se vanbračna djeca izjednače sa bračnom. ⁷² Na drugoj i trećoj konferenciji održanim 1910. godine, diskutovalo se o neravnopravnom položaju žena zaposlenih u državnoj službi, posebno ljekarki, telegrafistkinja i telefonistkinja. Također, spomenut je i nejednak status žena u bankama. Zbog toga je odlučeno da se u program rada Saveza uvrsti zahtjev za izjednačavanje položaja žena i muškaraca, pod uslovom da imaju iste kvalifikacije, sposobnosti i obrazovanje. Ovaj zahtjev je upućen Ministarstvu unutrašnjih djela, kao i Ministarstvu pravde i građevina. Nakon skupštinske rasprave, jedini konkretan rezultat bio je povećanje plata za telegrafistkinje, poštanske službenice i telefonistkinje. ⁷³

Na Drugom redovnom skupu Glavnom skupu održan u martu 1911. godine prihvaćen je prijedlog da se osnuje ženski novčani zavod, razmatrana su pitanja za borbe za pravo glasa i odnosa prema Sekretarijatu žena socijaldemokrata. Na Trećem glavnom skupu 1912. godine angažovan je pravnik da spremi prijedlog o izmeni zakonskih odredbi o nasljeđivanju imovine za žensku djecu i pravu žena da raspolažu

⁷¹ *Домашница, децембар 1906, год. XXIX, бр. 12, 357.*

⁷² Božinović, *Žensko pitanje*, 79.

⁷³ Stolić, *Sestre Srпкиnje*, 171.

svojim imanjem. Savez je, prema riječima Zorke Janković, uputio Memorandum Narodnoj skupštini u kome se zahtjeva pravo glasa za žene. Prema Stolić mnoge od tih inicijativa i kada su bile uobličene kao konkretan prijedlog ili zahtjev nisu stigle u dalju proceduru zbog balkanskih ratova.⁷⁴

Sa današnje tačke gledišta, ovaj Savez prvi put iznosi konkretne ženske i feminističke zahtjeve usmjerene na poboljšanje položaja žena u Srbiji na početku 20. vijeka. Kako ističe Stolić, cilj objedinjavanja djelatnosti ženskih humanitarnih organizacija pažljivo je definisan u kontekstu "dobrobiti porodice i naroda", a mali broj žena bio je zainteresovan za članstvo u međunarodnim ženskim ustanovama ili za ostvarivanje feminističkih zahtjeva.

Prema Stolić nacionalni interes poslužio je sredstvo za uobličavanje ideje o emancipatorskom djelovanju. Kao primjer ističe da argumente: kada je trebalo Upravu Saveza navesti da se priključi u Međunarodnu alijansu za pravo glasa a samim tim da istakne taj zahtjev u svojim Pravilima, ispostavilo se da je jedino obrazloženje da će to biti prilika da se na međunarodnoj sceni progovori o Srbiji „srpskoj ženi, njenim vrijednostima i njenom radu ” moglo da ima pozitivan efekat. Osim toga, prvi proklamovani cilj Saveza bio je rad na nacionalnom polju. Jedan od ciljeva bio je također stupanje u duhovnu zajednicu sa ostalim srpskim ženskim udruženjima izvan Kraljevine Srbije. U tom smislu se, prema Stolić nacionalizam se može posmatrati i kao važna osnova na kojoj je počivao rad Saveza, ali kao i dio korisnih strategija u cilju isticanja emancipatorskih feminističkih zahtjeva. Druga osnova na kojoj je postavljena posebna grupa zahtjeva žena iz Saveza je materinstvo. Materinstvo je korišteno za isticanje određenih ciljeva (obrazovanje, kuća, javni poslovi).⁷⁵

Misionarska uloga članica Saveza u prosvjećivanju žena predstavlja treći osnovni aspekt njihovog djelovanja. U ovom kontekstu, posebno je važno razmotriti odnos prema ženama iz različitih društvenih slojeva. Prosvjetiteljska misija bila je strateški usmjerena na podizanje svijesti među ženama, s uvjerenjem da promjena zakona o pravima žena neće doneti poboljšanje dok se Srkinje kulturno ne uzdignu. Težak život na selu često je korišten kao protivargument za sticanje prava glasa, uz

⁷⁴ Stolić, *Sestre Srkinje*, 171,

⁷⁵ Isto, 173.

tvrdnju da seljanke spavaju na podu i da je prvo potrebno srediti domaćinstva i odnose sa muževima, pa tek zatim raditi na pravima. Zbog toga je Savez planirao organizaciju analfabetskih kurseva i domaćićkih škola u unutrašnjosti Srbije. Tek u drugoj deceniji 20. vijeka opismenjavanje postaje jedan od ključnih ciljeva ženskih organizacija na nacionalnom nivou, dok do tada to nije bio prioritet većine ženskih udruženja. Zato se prilikom pokušaja da se odrede glavne osobenosti tog, uslovno rečeno građanskog dijela pokreta za emancipaciju žena i ranog feminizma u Srbiji može se reći da je on predstavljao mješavinu raznorodnih pozicija: ženskog patriotizma, određenih feminističkih opredjeljenja i građanskog elitizma. U mnogim aspektima pokazivao je početničku nesigurnost, slabost i nestabilnost u odnosu na suštinske feminističke zahtjeve. Ističući u prvi plan rad na nacionalnom polju, čak iako je riječ o strategiji da bi bili postavljeni emancipatorski zahtjevi, Srpski narodni ženski savez bio je bliži ženskim pokretima koji su djelovali kao produžena snaga pokreta za nacionalno oslobođenje.⁷⁶

Srpski narodni ženski savez, osnovan 1906. godine, predstavljao je značajan korak u razvoju ženskog aktivizma u Srbiji, usmjeravajući se na konkretne feminističke zahtjeve u kontekstu nacionalnog interesa. Dok su se unutar saveza ispoljavane generacijske razlike, a mnoge žene nisu podržavale feminističke ideje, svejedno je postavljen temelj za dalji razvoj ženskih prava, kao što su promjena građanskog zakona i pravo glasa. Ciljevi Saveza su bili strateški oblikovani kako bi se postigli nacionalni interesi, što je omogućilo da se emancipatorski zahtjevi integrišu u širi narativ o nacionalnom identitetu. Materinstvo i prosvjetiteljska misija članica Saveza istaknuli su važnost kulturnog uzdizanja kao preduvjeta za pravne promjene, ukazujući na složenu povezanost između ženskih prava i nacionalnog identiteta.

4. Između civilizacije i tradicije: Žensko organiziranje u Bosni i Hercegovini

Imperijalizam i kolonijalizam od 19. vijeka počeli su oblikovati svijet pod parolom civilizacijske misije. Cilj imperijalnih sila bio je širenje vlastite kulture često

⁷⁶ Stolić, *Sestre Srpkinje*, 174.

na račun potiskivanja i negiranja kulture drugih. Drugi, inferiorni označeni kao "nazadni", smatrani su potrebnima civiliziranja. Moć temeljena na nadmoći vlastite kulture nad koloniziranom kulturom često se opravdavala tezom o superioritetu vlastitog kulturnog identiteta nad drugima.

Tokom dugog 19. vijeka, kako se često naziva u historiografskoj literaturi, oblikovana je nova politička karta Balkana. Na mjestu nekadašnje osmanske vlasti nastale su nezavisne države, zasnovane na načelima nacionalnog identiteta. Do pobjede nacionalizma došlo je delimično zahvaljujući težnjama samih balkanskih naroda, koji su kroz ustanke i otpor nastojali da se oslobode osmanske dominacije. Ipak, ta nastojanja nisu urodila plodom sve dok velike evropske sile nisu intervenirale u njihovu korist. Prvi svjetski rat predstavljao je kulminaciju tog složenog procesa, u kojem su se borbe balkanskih naroda za oslobođenje isprepletale s interesima i poretkom evropskih sila.⁷⁷ Članom XXV Berlinskog ugovora Austro-Ugarska je dobila mandat da okupira Bosnu i Hercegovinu. Međutim, i prije Berlinskog kongresa, u politici Monarhije se vodila rasprava o Bosni i Hercegovini i okupaciji i njenom uređenju. Proces uspostavljanja austrougarske uprave bio je pravno i političko prilagođavanje unutrašnjem ustavnom poretku dualističke monarhije. Transformacija u sistem Monarhije naišla je na značajne prepreke, izazvane različitim tumačenjima nadležnosti unutar Monarhije i političkim protivljenjima, naročito iz Ugarske.⁷⁸

Centralno mjesto u ideologiji austrougarske uprave imala je ideja o njenoj civilizatorskoj misiji. Ne samo Bosna i Hercegovina, već čitav Balkan bio je u diskursu i narativima Zapada prikazivan kao nazadan i necivilizovan – bauk Balkana kružio je kroz kulturu Zapada. Balkan, kao i Osmansko Carstvo, često su opisivani kao „Drugi“ u odnosu na Evropu, predstavljeni kao prostori divlje, haotične stvarnosti. U tom kontekstu, naglašavalo se da stanovnici Balkana ne pridaju značaj normama ponašanja koje je zapadni svijet smatrao univerzalnim i civilizovanim standardima. Ovako oblikovana slika Balkana imala je ulogu da opravda i legitimizira spoljne intervencije, pružajući temelje za imperijalnu kontrolu i „civilizatorske“ misije velikih sila.⁷⁹ Na Kongresu, stav austrougarskih predstavnika bio je usmjeren na opravdanje

⁷⁷ Mark Mazower, *Balkan Kratka povijest*, Srednja Europa, Zagreb, 2003, 93.

⁷⁸ Dževad Juzbašić, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, ANU BIH, Sarajevo, 2002, 13.

⁷⁹ Marija Todorova, *Imaginarni Balkan*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1999, 15.

nužnosti okupacije. Monarhija nije težila osvajanjima, već je okupacija Bosne bila predstavljena kao odgovor na prijetnje teritorijalnih pretenzija Srbije i Crne Gore. Ipak, kako bi se stanje stabilizovalo, smatrano je da je okupacija neophodna, s ciljem da narodu donese red, mir i uslove za zajednički život, uz osiguranje jednakosti pred zakonom.⁸⁰

Položaj žene, posebno položaj muslimanki, korišten je da bi se naglasila razlika između dva civilizacijska kruga – Zapada i Orijenta. Drugim riječima, odnosi među polovima postali su sredstvo za potvrđivanje ili odbacivanje pripadnosti određenih grupa alternativnim zamišljenim civilizacijskim prostorima, konkretno Evropi i Orijentu.⁸¹ Evropeizacija muslimana u Bosni tokom austrougarske okupacije bila je osmišljena kao ključni element modernizacije, koji je trebalo da se postigne kroz promjene u verskim praksama i društvenim normama. U tom procesu, žene su bile smatrane centralnim akterima, s obzirom na njihovu ulogu u očuvanju tradicionalnih običaja i kulturoloških vrijednosti. Prema mišljenju pojedinih lidera, kao što je Strossmayer, vjerovalo se da bi se promjena religijskog identiteta, odnosno "ponovna konverzija" muslimana u hrišćanstvo, mogla najuspješnije ostvariti kroz ženske članove porodica, koji su bili viđeni kao most između prošlih predislamskih vrijednosti i savremenih, zapadnih ideala.⁸²

Feminizam i proces modernizacije nisu jednolični i ne mogu biti svedeni na jednostavne, univerzalne modele. Iako institucionalne promjene, poput zakonske ravnopravnosti, predstavljaju važan korak, pravi pomak u emancipaciji žena je u promjeni društvene svijesti i samosvijesti žena, što postaje ključno u višem stepenu modernizacije, nazvanom *refleksivna modernost*. Žene postaju svjesne svojih mogućnosti da praktično mijenjaju uslove svog života, a ovaj proces ne bi trebao biti usmjeravan ka zapadnim normama i uzorima, jer bi to zanemarilo specifične društvene i kulturne kontekste. Stoga, raniji emancipacijski stereotipi, koji idealiziraju zapadni model, često se doživljavaju kao ograničavajući i uvredljivi za žene u nezapadnim društvima, ukazujući na potrebu za pluralističkim pristupom u analizama

⁸⁰ Milorad Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875-1878*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1960, 352.

⁸¹ Fabio Giomi, *Making Muslim women European: voluntary associations, Islam, and gender in post-Ottoman Bosnia and Yugoslavia (1878-1914)*, Central European University Press, Budapest; New York, 2021, 74.

⁸² Robin Okey, *Taming Balkan Nationalism, The Habsburg Civilizing Mission in Bosnia, 1878-1914*, Oxford University Press, New York, 2007, 118.

ženskih prava i samosvijesti.⁸³ Ratovi, osvajanja i kolonizacija različitih prostora značajno su oblikovali društveni položaj žena, dok su vladajuće ideologije kroz historiju dosljedno koristile patrijarhalne obrasce kako bi propisale i kontrolirale prihvatljive uloge i ponašanje žena i muškaraca unutar zajednice.⁸⁴

Emancipacija žena ne može biti viđena kao jednostavan prijem zapadnih vrijednosti, već kao dinamičan proces koji mora uzeti u obzir raznolike stvarnosti i potrebe žena širom svijeta. Modeli modernizacije ženskog položaja kroz "civilizacijsku misiju" Monarhije nametali su zapadnu normu i percepciju poboljšanja ženskog položaja, zanemarujući specifične realnosti žena u Bosni, koje su bile oblikovane različitim kulturnim, vjerskim i društvenim okolnostima. U savremenom društvu i dalje postoji izražen raskorak između deklarativnih ciljeva, poput jednakosti polova, i stvarnog položaja žena. Nasledene društvene strukture i dalje predstavljaju prepreku potpunoj emancipaciji žena. Kao što bi istakla Žarana Papić, čak i kada govorimo o rodnoj ravnopravnosti, često vjerujemo da se ona može ostvariti bez narušavanja „svjetle“ tradicije patrijarhalnih vrijednosti. Drugim riječima, težimo jednakosti, ali samo ako ona ne ugrožava ono što nam je poznato, čak i kada je to poznato u svojoj suštini nepravedno. Upravo zbog toga ključno je mijenjati svijest i mentalitet o tradicionalnom poimanju rodni uloga.⁸⁵

U Bosni i Hercegovini, za razliku od Srbije, ne postoji homogena zajednica, već se unutar nje nalaze tri dominantne religijsko-nacionalne grupe: Bošnjaci, Srbi i Hrvati. Ova različitost je uticala i na razvoj ženskog pokreta, koji je imao drugačiji put u poređenju sa srpskim ženskim pokretom. Tokom perioda Austro-Ugarske, moguće je uočiti naznake ženskog aktivizma, ali kao i u Srbiji, on je bio ograničen okvirima tadašnjih društveno-političkih prilika. Važno je napomenuti da historijska literatura ne pruža podatke o postojanju jedinstvene ženske organizacije koja bi obuhvatila žene iz različitih verskih ili nacionalnih zajednica. Udruživanje žena bilo je ograničeno prema religijskim pripadnostima, tako da su žene iz iste religijske

⁸³ Vjeran Katunarić, "Ženski paradoks modernizacije", u: *Revija za sociologiju* 47, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 2017, 100.

⁸⁴ Adisa Gazetić, "Patrijarhat nekad i sad: Tranzicija i tradicijski obrasci" u: *Tranzicija vol.10 No. 21-22*, Ekonomski institut, Tuzla, 2008, 51.

⁸⁵ Žarana Papić, "Emancipacija u granicama tradicionalne svijesti", u: *Žarana Papić. Tekstovi 1977-2022*, ur. Adriana Zaharijević, Zorica Ivanović i Daša Duhaček, Centar za studije roda i politike, Beograd, 2012, 68.

zajednice formirale vlastita udruženja. Stoga su i ženska udruženja unutar Bosne i Hercegovine imala različite ciljeve i razvoj.

Ova potreba za kontekstualnim razumjevanjem ženskog pitanja posebno dolazi do izražaja u složenim, multietničkim društvima poput Bosne i Hercegovine. U 19. vijeku, kao i u ostalim evropskim zemljama, Bosnu i Hercegovinu su zahvatile ideje nacionalizma, nacije, nacionalnih pokreta. Glavnu odrednicu nacionalnog identiteta imala je religija, zbog čega je svaka verska grupa/zajednica postala zasebna nacija, pravoslavci Srbi, muslimani Muslimani sa velikim M pa Bošnjaci i katolici Hrvati.⁸⁶ U okviru nacionalnog diskursa, žene su zauzele specifičnu ulogu, često predstavljane kao čuvarice tradicije. Njihova uloga je pojačana kroz predstavu majke i vaspitačice nacije, što je reflektovalo potrebu za očuvanjem i prenošenjem kulturnih i nacionalnih vrijednosti.

Kao i u Srbiji, u Bosni i Hercegovini ukorenjeno je bilo mišljenje da je osnovna uloga žene majka i domaćica, smatralo se da muškarci stvaraju svijet, historiju i kulturu, dok žene samo rađaju i podižu djecu. Žena pripada kući, ona treba da djeluje u porodičnom krugu gdje će negovati djecu, štedjeti i čuvati, dakle glavni zadatak joj je da bude supruga, majka i domaćica.⁸⁷

5.1 Između Stranica: Aktivizam kroz pisanje i štampu

U periodu Austro-Ugarske započinju intenzivne rasprave o položaju žena u Bosni i Hercegovini, ali organizovani ženski aktivizam tog doba ostaje slabo dokumentovan i teško uočen. Srž austrougarske civilizatorske misije u Bosni i Hercegovini predstavlja uspostavljanje modernog sistema školovanja, u skladu sa idejama 19. vijeka. Kulturna-prosvjetna misija bila je u službi nacionalne politike Benjamina Kalaja.⁸⁸ U prenošenju različitih ideja—od nacionalnih (hrvatskih, srpskih, bošnjačkih) do državnih austrougarskih—važnu ulogu imali su časopisi koji su služili kao propagandni alati. Jedan od prvih zadataka Kalajevе uprave bio je da se približi

⁸⁶ Edin Radušić, "Nacionalne ideje i nacionalni razvoj u Bosni i Hercegovini 19. stoljeća – od vjerskog prema nacionalnom identitetu", u: *Facing the Past, Searching for the Future: the History of Yugoslavia in the 20. Century (Suočavanje s prošlošću – Put ka budućnosti: Istorija Jugoslavije 1918- 1991)*, Sremska Kamenica, 2010, 2.

⁸⁷ Snježana Šušnjara, "I one su bile tu: Lice i naličje ženskog obrazovanja do 1940. godine", u : *Zbornik radova Naučna/Znanstvena konferencija*, Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke/znanosti, Mostar, 2018, 43.

⁸⁸ Okey, *Taming Balkan Nationalism*, 65.

svim vjerskim zajednicama u Bosni i Hercegovini. To je postignuto kroz podršku i iniciranje osnivanja konfesionalnih časopisa. Ovi časopisi su služili dvostrukoj svrsi: s jedne strane, predstavljali su dokaz da će austrougarska vlast štititi postojeće vjerske razlike, a s druge strane, bili su instrument za jačanje osjećaja pripadnosti svake vjerske grupe Bosni i Hercegovini kao jedinstvenoj cjelini, ali i Monarhiji kao jedinom mogućem političkom okviru za njeno očuvanje.⁸⁹

Analize muslimanskog ženskog aktivizma u ovom periodu često se fokusiraju na obrazovanje muslimanki kao ključni element promjene. U političkom i javnom diskursu, položaj žena je korišten za oblikovanje orijentalističkog narativa, u kojem su "porobljene" i "neuke" muslimanke postavljane kao simbol inferiornosti muslimanske civilizacije u cjelini. U ovom kontekstu, žene su korištene kao alat za legitimizaciju i prikazivanje superiornosti zapadnih vrijednosti i sistema.

Muslimanska intelektualna elita započela je svoj diskurs o položaju žena krajem 19. vijeka. U tu svrhu osnovano je nekoliko časopisa (*Ogledalo*, *Biser*, *Behar*). Časopisi *Behar* i *Biser* su posebno pridavali pažnju ženama da uđu u javni prostor kroz književno pisanje, gdje su objavljivali razne tekstove istaknutih žena iz raznih krajeva Osmanskog Carstva. Religijski izvori poput Kura'ana i hadisa bili su temelj za pogresivni diskurs o ženama „ što su „*Beharu*" lijepe i plemenite osnove; njegov je naime cilj: učvršćivanje naše u svijetoj nam vjeri- Islamu, o opća-prosvjeta našeg islamskog naroda u Bosni i Hercegovini. " ⁹⁰ Nakon prestanka izlaženja časopisa *Behar*, njegovu ulogu u prosvjećivanju naroda preuzeo je časopis *Biser*. Uređivačka politika *Bisera* bila je jasno usmerena „ pisati će u čisto islamskom duhu, te se ne će upuštati u politička pitanja, jer stojimo na tom stanovištu, da je našem narodu preče prije duševno prosvjetljenje i usavršenje, nego li prazna politika. " ⁹¹ Ovi časopisi su, oslanjajući se na religijske izvore poput Kur'ana i hadisa, nastojali prikazati ulogu žene u skladu s islamskim vrijednostima „ *Islam je osigurao prava žena i djece* " te da je Šerijat odredio čovjeku da ženu uzdržava, da lijepo sa njom postupa i da je „ ne

⁸⁹ Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903)*, Vaselein Masleša, Sarajevo, 1987, 187.

⁹⁰ *Behar*: list za pouku i zabavu, 1.maj 1900,god. I. br.1, 8.

⁹¹ *Biser*: list za širenje prosvjete među muslimanima u Bosni i Hercegovini, 1. jun 1912, god. I, br 1, 1.

smije zanemarivati i ponižavati'', dao joj je pravo da sa svojim imetkom raspolože, „*Islam ne drži žene, kako misle Europejci, robinjama.*”⁹²

Analiza časopisa i novina koje su između 1878. i 1918. godine pokretali muslimanski kulturni preduzetnici otkriva prvu generaciju muslimanskih žena koje su javno pisale. Sve ove žene dijelile su zajedničku pozadinu obrazovanja u državnim školama, naročito u Sarajevskoj školi za muslimanske djevojke, gdje su gotovo sve provele nekoliko godina kao učenice i kasnije kao nastavnice.⁹³

Muslimanske žene često su pisale pod pseudonimima ili anonimno, a njihovo pisanje obično je prestajalo sa stupanjem u brak. S obzirom na dugu tradiciju pjesnikinja u Osmanskom Carstvu, pjesništvo je ostalo prvi i najrasprostranjeniji žanr za muslimanske žene sve do kraja habzburške vladavine. Među prvim autorkama bila je Hasnija Berberović, koja je svoje prve stihove objavila u časopisu *Behar* 1907. godine pod pseudonimom Vahida. Nafija Sarajlić, učiteljica, bila je prva muslimanka svoje generacije koja je počela da piše novele. Objavljivala je seriju kratkih priča u muslimanskim novinama *Zeman* i *Biser*, a pred kraja rata je imala oko dvadeset objavljenih kratkih priča. U istom periodu, jedna uzdržanija grupa muslimanskih žena počela je da pokazuje sve veću sigurnost u javnom izražavanju i da eksperimentiše sa esejima društvenog komentara, žanrom koji analizira mehanizme društvenog svijeta i koji je do tada bio isključivo muški domen. Nije iznenađujuće što su istraživanja muslimanskih žena u ovom žanru ostala ograničena na takozvane ženske teme, kao što su obrazovanje, odgoj djece i moral. Među prvima koje su se bavile ovim područjem bila je Šefika Bjelevac, bivša učenica Sarajevske škole za muslimanske djevojke. Nakon što je posvijetlila pažnju poeziji pod pseudonimom Nesterin (Divlja bijela ruža),⁹⁴ Šefika Bjelevac je napustila anonimnost i počela da objavljuje članke kao što je „*Odgoj i škola*“, u kojima je naglasila značaj obrazovanja i vaspitanja ženske djece. U njemu je posebno naglasila važnost obrazovanja i vaspitanja ženske djece. Istakla je da djeca često dolaze u školu bez osnovnog predznanja i razumijevanje svrhe škole, dok nastava ostaje zastarjela i pedagoški neprilagođena. Upozorila je da se na taj način i dalje ženama neće širom otvarati vrata znanja, a bez toga nema napretka, jer se stepen kulture jednog naroda mjeri upravo položajem i

⁹² *Behar*, 1. maj 1900, god I, br, 1, 87.

⁹³ Isto, 94.

⁹⁴ Giomi, *Making Muslim women European*, 97.

obrazovanjem žena. Zaključuje snažnim apelom: „ *Iskrena rada, valjana odgoja i savremene škole dajte našoj ženskoj djeci.* “⁹⁵

Muslimanske žene koje su se prije Prvog svjetskog rata odlučile na javno pisanje činilo se da su usvojile diskurzivne obrasce koje su prethodno razvili muslimanski muški progresivni uglednici. Prvi pokušaji u habzburškoj Bosni da se otvoreno preispita ideologija odvojenih sfera, poput pisanja Jelice Belović-Bernadzikovske, naglašavali su da žene ne bi trebale biti ograničene samo na materinstvo i brak, već treba da imaju pristup obrazovanju i javnom prostoru. Ipak, većina muslimanskih žena ograničila se na podršku obrazovanju žena u državnim školama, bez otvorenog osporavanja domaćinstva, segregacije polova ili prakse vela. Muslimanske žene nisu osnivale svoje vlastite časopise kako bi se samostalno izražavale, već su svoje radove objavljivale u časopisima koje su vodili i kontrolirali muškarci. Muslimanske spisateljice su se uglavnom koncentrisale na pitanje koje je bilo u središtu debata o muslimanskim ženama u habzburškoj Bosni—priliku za obrazovanje muslimanskih žena u državnim školama. U cilju podrške ovoj poziciji, Hatidža Đikić (1889–1918) iz Mostara objavila je 1910. godine u časopisu *Gajret* pjesmu „ *Molitva kćeri svojim očevima* “, u kojoj je direktno obratila muslimanskim očevima i pozvala ih na pružanje većih obrazovnih mogućnosti za muslimanske djevojčice, „ *O očevi poštovani, proklinju vas kćeri vase, hladnokrvno ne gledajte, prekukavno stanje naše* ” „ *pogledajte na grad Baku, i tamošnje muslimanke i njihovu nauk: svaku.* ”⁹⁶ Također, postojale su i žene koje su pisale o nacionalnoj pripadnosti, među kojima se izdvaja Hatidža Đikić koja je kao i njen brat postala pro-srpski simpatizer.⁹⁷

Među muslimanskom intelektualnom i političkom elitom ključno pitanje nije bilo da li je obrazovanje muslimanki potrebno, već kakav oblik tog obrazovanja treba da ima i na koji način bi ono moglo doprinijeti poboljšanju njihovog društvenog položaja. U tom kontekstu, u časopisu *Gajret* navodi se: „ *Svi smo složni u tom, da treba reforme i svestrane promjene i da naše ustanove ne odgovaraju našim*

⁹⁵ Šefika Nestrin-Bjelavac, „*Odgoj i škola*”, *Biser*, maj 1913, god. 1., br.12, 274.

⁹⁶ Hatidža, „*Molba kćeri očevima*”, *Gajret*, 5. april 1910, god. III, broj 4., 59.

⁹⁷ Fabio Giomi, „*Daughters of Two Empires Muslim Women and Public Writing in Habsburg Bosnia and Herzegovina (1878-1918)*” u: *Aspasia* vol.9, New York, 2015, 11.

potrebama, ali nijesmo svi složni u tom, kako da se reformira i promijeni.“⁹⁸ Autor ovog teksta zastupa stav da žene treba vaspitavati u duhu evropske prosvijete.

U javnim pisanjima muslimanskih žena iz ove generacije gotovo da nema pominjanja ne-muslimanskih žena. Ovo nije iznenađujuće s obzirom na to da su etno-religijske zajednice u Bosni, kao i u drugim delovima habzburške i Osmanske imperije, bile veoma zatvorene, posebno kada su se, poput muslimana u Bosni, smatrali ugroženom manjinom. Državne škole sa mešanim vjeroispovijestima veoma rijetko su postajale mjesto gdje su muslimanske i ne-muslimanske djevojčice mogle da se međusobno upoznaju, a isto je važno i za dobrovoljna udruženja, organizovana na osnovu religije, u kojima muslimanske žene nisu učestvovala sve do kraja Prvog svjetskog rata.⁹⁹

Direktnu kritiku društva i patrijarhalnih odnosa u Bosni i Hercegovini pružila je Jelica Belović Berndžikowska. U svojim memoarima opisuje svoj lični i intelektualni život unutar tadašnjeg građanskog društva, nudeći uvid u svakodnevicu žena, njihove emotivne reakcije, blokade, očekivanja, ideje, stavove i djelovanja, kao i u sliku društva kojem je pripadala. Njeni memoari otkrivaju mnoštvo barijera koje su je ograničavale i oblikovale njene moralne stavove. Jelica Belović Berndžikowska završila je osnovnu školu u Osijeku, nižu gimnaziju u Đakovu (na zavodu Josipa Juraja Štrosmajera), samostansku Učiteljsku školu u Zagrebu, a Višu pedagošku školu pohađala je u Beču i Parizu. Radila je kao stručna učiteljica u Zagrebu, Rumi, Osijeku, Sarajevu, Mostaru i Banja Luci. Od 1894. do 1907. godine bila je profesorica Trgovačke škole u Sarajevu, a tokom dvije godine (1907–1909) upraviteljica Više djevojčanske škole u Banja Luci, gdje je i otišla u penziju. Bila je saradnica Muzeja za obrt i primenjenu umjetnost u Zagrebu (1907–1908), gdje je sistematizovala vezove i formirala terminologiju, uređujući zbirku koja će postati temelj Etnografskog muzeja.¹⁰⁰ Pisala je o književnosti, pedagogiji, dječijoj psihologiji i etnologiji. Putovala je, prikupljala materijal, bilježila sve što bi vidjela, obrađivala i objavljivala svoje radove. Tokom svoje karijere, bila je urednica sarajevskog časopisa *Frauenwelt* više godina i sarađivala je sa drugim časopisima u Njemačkoj i Francuskoj.

⁹⁸ Ahmed, "Šta ometa rad", *Gajret*, 5. jun 1910, god. III, broj.6, 91.

⁹⁹ Gioimi, *Making Muslim women European*, 101.

¹⁰⁰ Sonja Dujmović, "Pogledi Jelice Belović-Bernadžikovske iz njene bosanske "Sopstvene sobe", u: *Međunarodna konferencija Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878-1918*, Zbornik radova, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2011, 485.

Objavljivala je u *Školskom vjesniku* (Sarajevo, 1895), *Napretku* (1894), *Školski odjek* (Novi Sad, 1897), *Školski list* (Sombor, 1899), *Novi vaspitač* (Sremski Karlovci, 1897.), *Ženski svijet* (Novi Sad, 1897).¹⁰¹

Jelica u svojim *Memoarima* oslikava tadašnje bosansko-hercegovačko patrijarhalno društvo u isto vreme i kritikujući kroz svoje pero. Pruža dubok uvid u izazove i predrasude s kojima se suočavala žena na čelu institucije u Bosni, posebno u Banja Luci. Međutim, kritika se nije odnosila samo na muškarce, često je osuđivala žene koje djeluju u javnom prostoru radeći za časopise nemaju veće ambicije da zauzmu javne muške pozicije nego služe i dalje za izgradnju identiteta muškarca.¹⁰²

U okviru srpskog nacionalizma, časopis *Bosanska vila* otvorio je mogućnost ženama za pristup javnom životu, omogućavajući im da promovišu svoje postojanje i prisutnost.¹⁰³ Međutim, njihova uloga i prisutnost bile su usklađene sa vrijednostima koje je nacionalizam promovisao. Kao i u srpskim organizacijama i u vrijednostima koje su promovisane u nezavisnoj Srbiji, žene su viđene kao čuvarice tradicionalnih vrijednosti i nositeljice biološke reprodukcije zajednice. Uz te uloge, dodati su novi nacionalni zadaci, uključujući obrazovanje i vaspitanje budućih generacija, te očuvanje institucija braka i porodice, što je direktno uticalo na očuvanje nacije. Ove uloge bile su obavezne i zahtevane, dok javna rasprava o postojećim i novim promjenama, kao i o njihovim privatnim i javnim ulogama, nije bila uvedena.¹⁰⁴

Već u prvom broju časopisa, u pripovetci Mihaila Đ. Prizrenca, jasno se ispoljavaju tradicionalni patrijarhalni obrasci poimanja muško-ženskih uloga. Autor izražava zabrinutost zbog procesa modernizacije i "civilizovanja", upozoravajući da taj napredak ne sme doći na pogrešan način. Civilizacija, kako kaže, može biti korisna, ali ako se prihvati površno i bez razumijevanja, može donijeti više štete nego koristi, čak biti „ crnje i gore od tuđinske sile i obijesti.” Poseban akcenat stavlja na vaspitanje žena. Prema autoru, osnov svakog zdravog društva jesu dobre žene i

¹⁰¹ Snježana Šušnjara, "Jelica Belović-Bernadžikowska", u: *Hrvatski narodni godišnjak*, Sarajevo, 2007, 67.

¹⁰² Dujmović, "Pogledi Jelice Belović-Bernadžikovske", 500.

¹⁰³ Sonja M. Dujmović, "Nacionalizam kao put ženskoj emancipaciji? Vidljivost i uloga žene u Bosni i Hercegovini u austrougarskom periodu prema Bosanskoj vili", u; *Zamišljanje žene O ideološkim i kulturnim konceptima ženskog roda u povijesti Bosne i Hercegovine*, Heinrich-Boll Stitung, Sarajevo, 2023, 100.

¹⁰⁴ Isto, 103.

posvećene majke. On naglašava da narod koji nema takve žene – žene pune dobrote, plemenitosti i uzvišenih vrijednosti – lako može da propadne. U tom kontekstu, uzor vidi u Jevrosimi, majci Marka Kraljevića, koja savjetuje sina da je bolje izgubiti glavu nego "sagrešiti dušu". Za autora, pravo zlo nije fizički poraz, već moralno posrnuće. Upozorava se i na pojavu među "civilizovanim svijetom", gdje se žene, kada izgube svoju tradicionalnu ulogu, pretvaraju u izvor razdora u porodici i društvu. Takvo ponašanje, kako piše, ugrožava porodični mir, prijateljstva, pa čak i stabilnost zajednice i države. Zbog toga poziva da se već u začetku sprečavaju takvi negativni uticaji.¹⁰⁵ Žena se posmatra prije svega kroz ulogu majke, supruge i čuvara morala i tradicije. Autor izražava strah od modernizacije i promjena koje bi mogle „iskvariti“ ženu i time ugroziti temelje porodice i zajednice. Civilizacija se prihvata samo ako ne narušava tradicionalne uloge – naročito ženske.

Časopis je odraz vremena u kojem nastaje — u duhu nacionalizma i širenja srpske nacionalne ideologije, naglašava se značaj očuvanja srpskog identiteta kroz vjeru, obrazovanje i jezik. U časopisu koji podržava žensko pisanje, poseban akcenat stavljen je na potrebu otvaranja i održavanja srpskih ženskih škola, poput Srpske više djevojačke škole u Sarajevu, „ *koja će nam služiti kao štit za odbranu narodnosti, vjere, imena jezika i običaja.* ”¹⁰⁶

Došlo je postepeno do izlaska anonimnosti kazivačica i skupljačica narodnog blaga u rubrici „ Ženske narodne pjesme ” i „Narodne djevojačke pjesme”.¹⁰⁷ U *Bosanskoj vili* narodne epske pjesme zauzimale su značajan prostor, s obzirom na to da one, kao što je danas vidljivo u srpskoj politici, kreiraju narativ u javnom prostoru i oblikuju percepciju stanovništva o svojoj prošlosti. Ove pjesme često su podložne mitologizaciji historije, predstavljajući „istinu“ umjesto stvarnih historijskih izvora. Stoga nije iznenađujuće što je velik prostor posvećen srpskim narodnim epskim pjesmama koje slave srpsku prošlost, s ciljem širenja srpske nacionalne ideologije među pravoslavnim stanovništvom Bosne i Hercegovine.

Nasuprot tom tradicionalističkom diskursu, pojavljuju se i pojedinačni primjeri žena koje se aktivno uključuju u javni i kulturni život. Jedan od takvih

¹⁰⁵ *Михаило Ђ. Призренац, "Измирили се", Босанска вила, 16. децембар 1885., год. I, бр.1, 2.*

¹⁰⁶ *Д.В., "Прослава св. Саве у Сарајеву", Босанска вила, 31. јануар 1890, год. V, бр. 2, 30.*

¹⁰⁷ *Босанска вила, 15. март 1903, год XVIII, бр.5, 94.*

primjera jeste Milena Mrazović – prva novinarka u Bosni i Hercegovini, stalna saradnica, a kasnije i vlasnica i glavna urednica njemačkog lista *Bosnische Post*. Kada je 1886. godine Zemaljska vlada odlučila da osnuje Zemaljski muzej u Sarajevu, Mrazović je bila među osnivačima i posvetila se njegovom razvoju sve do 1919. godine. Njen novinarski i književni rad, gotovo u potpunosti pisan na njemačkom jeziku, imao je za cilj da informiše strani svijet o Bosni. Pojava Milene Mrazović u austrougarskoj javnosti predstavljala je izuzetan primjer ženskih aktivnosti, što je zapaženo u evropskoj štampi. Kada je *Bosnische Post* 1894. godine proslavljao desetogodišnjicu postojanja, mnogi evropski listovi su naglasili da je upravo u Bosni žena postala zastupnica u jednoj od najslobodnijih profesija toga vremena, u kojoj žene tada nisu mogle imati značajnu ulogu u javnom životu.¹⁰⁸

Bosnische Post, koji je osnovan 1884. godine, izlazio je na njemačkom jeziku s ciljem informisanja stranih doseljenika i međunarodne javnosti o Bosni.¹⁰⁹ Kao i danas, mediji/časopisi nisu imali samo obavještajnu funkciju, već su imali i ulogu propagande i oblikovanja javnog mnijenja. Stoga nije iznenađujuće što je vlast postavila ženu na mjesto urednice ovog časopisa. Ova odluka odražavala je težnju Austro-Ugarske da pokaže svoju predanost modernizaciji i reformama, kako bi opravdala svoju okupaciju i demonstrirala evropskim državama da aktivno radi na uvođenju Bosne i Hercegovine u savremeni, "moderni" svijet.

5.2 Udruženja Srpkinja u Bosni i Hercegovini

Srpkinje su organizirale društva pod nazivom „zadruge“ kako bi se angažovale u širenju nacionalnih ideja i njegovanju otpora tuđinskoj vlasti. Prvo takvo društvo osnovano je u Sarajevu 1887. godine pod imenom Krajsarsko društvo pravoslavnih Srpkinja. U februaru 1901. godine, u Banjaluci je osnovana Dobrotvorna zadruga pravoslavnih Srpkinja Banjalučanki, koja je aktivno radila na promovisanju nacionalnih ideja i pružanju pomoći siromašnim ženama. Ova zadruga je, između ostalog, pružala opremu siromašnim djevojkama prilikom udaje, školovala i pomagala siromašnu žensku djecu, kao i organizirale različite kulturne priredbe. Sarajevsko žensko društvo, 1905. godine, počelo je da radi pod nazivom Dobrotvorna zadruga

¹⁰⁸ Sarita Vujković, *U građanskom ogledalu Identiteti žena bosanskohercegovačke građanske kulture 1878-1914.*, Muzej savremene umjetnosti Republike Srpske-Kulturni centar, Beograd, 2009, 99.

¹⁰⁹ Isto, 98.

Srpkinja. Ova zadruga, 1906, osnovala je đачku menzu, prvu ustanovu te vrste u BiH, a 1911. godine upravljala je prihvatilištem za siromašnu djecu. Do 1912. godine osnovane su dvadeset i dvije zadruge Srpkinja, sa sličnim ciljevima koje je imala banjalučka Zadruga. Te godine zadruge su osnovale i svoj savez. Uoči izbijanja Prvog svjetskog rata, 1913. godine, na svojoj godišnjoj skupštini, Savez je donio rezoluciju u kojoj se zahtijevalo izjednačenje prava žena i muškaraca, naročito u pravu nasljeđivanja, na regulisanje položaja neudatih majki i izjednačenje statusa vanbračne i bračne djece. Uoči izbijanja Prvog svjetskog rata, 1913. godine, na svojoj godišnjoj skupštini, Savez je usvojio rezoluciju u kojoj je zahtijevao izjednačenje prava žena i muškaraca, naročito u vezi sa pravom nasljeđivanja, regulisanje položaja neudatih majki i izjednačenje statusa vanbračne i bračne djece. Također, Savez je počeo da izdaje svoj list *Srpska žena*. Izašla su samo četiri broja, jer je daljnje izlaženje spriječio rat.¹¹⁰

Knjiga *Srpkinja* (njezin život i rad, njezin kulturni razvitak i njezina narodna umjetnost do danas) izdata u Sarajevu 1913. godine od strane *Dobrotvorne zadruge Srpkinja* iz Iriga, predstavlja jedan od najvažnijih izvora informacija o mnogim srpskim ženama piscima. Publikacija, štampana na 124 strane, na mnogo načina može dati temeljan uvid u vrstu književnosti koja je objavljena u okviru ženskih časopisa do Drugog svjetskog rata. Ideja je bila da se, sledeći primjer „ većih i kulturnijih naroda, ” pokaže stvarno mjerilo rada srpskih žena iz svih regija, uključujući, pored žena iz Srbije, i žene koje su živjele u okviru Austro-Ugarske Monarhije. Bogato je ilustrovana fotografijama mnogih žena o kojima se govorilo, a sadržavala je i ilustracije narodnog veza i narodnih nošnji, za koje su izdavači smatrali da predstavljaju uzorke ženske radinosti. Knjiga je bogato ilustrovana fotografijama žena o kojima se piše, kao i prikazima narodnog veza i narodnih nošnji koje su izdavači smatrali uzorcima ženske radinosti.¹¹¹

Osnivane su produžnice i drugih nacionalnih udruženja, Hrvaticice su se organizirale u podružnicama hrvatskog kulturno-prosvjetnog društva *Napredak*. Prve podružnice su nastale u Fojnici i Varešu 1909. godine. *Gajret*- ženska podružnica je osnovana je 1921. u Konjicu. U Austro-Ugarskom periodu (do ustava 1910.) nije

¹¹⁰ Božinović, *Žensko pitanje*, 97.

¹¹¹ Vujković, *U građanskom ogledalu*, 126.

postojao zakon o udruživanju, i da su vrijedile odredbe o javnom redu i miru te da su vlasti mogle da zatvore neko udruženje bez navođenja razloga.¹¹² Pored ženskih organizacija s nacionalnim obilježjem, u Bosni i Hercegovini su postojale i stručne ženske organizacije, i to Savez organizacija primalja u Bosni Hercegovini, koji je osnovan 1911. godine. Iste godine žene su osnovale u Sarajevu *Zadrugu domaćica*.

113

5. Ženski aktivizam u kontekstu društvenih i političkih turbulencija-Kraljevina

Srba, Hrvata i Slovenaca

U vreme kada je nastala, prva jugoslovenska država obuhvatala je područja koja su se međusobno značajno razlikovala u ekonomskom (različiti stadijumi razvoja kapitalizma), socijalnom (posebno odnos urbanih i ruralnih struktura), kulturnom (prije svega u pogledu pismenosti i obrazovanja), vjerskom (multikonfesionalno), kao i u političkim institucijama i političkoj kulturi. Razlikovali su se i pravni okviri života (nivo birokratizacije i vladavina prava). Po svim kvantitativnim i kvalitativnim kriterijima, teško je zamisliti područje sa većim stepenom raznolikosti. Pojedine historijske pokrajine bile su unutrašnje oštro podijeljene višestrukim linijama koje su razdvajale grupe i manje regione prema različitim kriterijima.¹¹⁴

Ideja jugoslovenstva zaživjela je u praksi 1. decembra 1918. godine proglašenjem Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca. Prema D. Roksandiću Jugoslavenstvo je u osnovi bilo jedini pokušaj da se endogenim procesima, “odozdo”, dakle među Južnim Slavenima u srednjo-jugoistočnoj Evropi izade iz (sub)regionalnih logika opstanka na periferijama imperijalnih poredaka, da se konstituiranjem višestruko složene državne zajednice svima zajamči bolja budućnost, prema mjeri vlastitih potreba. Međutim, takva idealtipskog jugoslavenstva, dakako, nikada nije bilo. Nije ga ni moglo biti, jer su dinamike međuovisnih promjena “izvana”

¹¹² Zabilježene-Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku, Fondacija Cure, Sarajevo, 2014,34.

¹¹³ Jovanka Kecman, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918-1941*, Narodna Knjiga Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1978, 10.

¹¹⁴ Srđan Milošević, “Društvo Jugoslavije 1918-1991 Od stagnacije do revolucije”, u: *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2017, 327.

i "iznutra" sprečavale sve nacije pojedinačno u srednjoj i jugoistočnoj Evropi u razvoju.¹¹⁵

Razvoj države Srba, Hrvata i Slovenaca (Jugoslavije) bio je obilježen unutrašnjim političkim turbulencijama, uključujući ukidanje parlamentarizma, proglašenje diktature i oktroisani ustav od strane kralja, kao i "međuplemenskim" sukobima koji su doveli do decenijske rasprave o karakteru državnog uređenja. Političkim aktom ujedinjenja nije bilo moguće prevazići historijsko nasleđe, koje se očitovalo kroz dugotrajno očuvanje feudalnih odnosa u određenim delovima zemlje, kašnjenje od skoro vijek i po u industrijskoj revoluciji, neracionalnu proizvodnju na malim posjedima koji nisu omogućivali značajniju akumulaciju, kao i dominantno agrarni karakter zemlje koji nije pružao mogućnost za brzu modernizaciju proizvodnje i načina života.¹¹⁶ Nacionalna struktura Kraljevine bila je raznolika, ali nijedna nacionalna ili religijska skupina nije imala apsolutnu većinu. Ni jedan narod nije imao priliku da izrazi svoje želje ili sklonosti posredstvom većeg referenduma. Prije ujedinjenja postojale su različite struje-grupe koje su predstavljale opoziciju, a smatrani su unitarističkim.¹¹⁷

Ove okolnosti su onemogućile uspostavljanje čvrstog ekonomskog i društvenog temelja koji bi bio neophodan za emancipaciju žena i poboljšanje njihovog položaja. Političke borbe i uspostava novog sistema na teritorijama koje su činile novu državu zahtijevale su određeni period stabilizacije prije nego što je pažnja mogla biti usmjerena na rješavanje socijalnih pitanja, među kojima su se nalazila i prava žena. Kao što Branko Petranović, navodi u novoj državi morali su da sarađuju političari i javi radnici formirani u nejednakim državnim i političkim strukturama, različitih shvaćanja političkog i upravnog sistema, različitih prilaza etničkom fenomenu, a uz to razvdogeni vjerom, obrazovanjem, životnim iskustvom. Političari iz država koje su ušle u Kraljevinu SHS već su imali izgrađene političke stavove. Pored različitih političkih tradicija i stavova, narodi u Kraljevini nalazili su se na različitom stepenu ekonomskog, kulturnog i agrarnog razvoja.¹¹⁸

¹¹⁵ Drago Roksandić, "Jugoslavenstvo prije Jugoslavije" u: *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 201, 31.

¹¹⁶ Svjetlana Stefanović, *Žensko pitanje u beogradskoj štampi i periodici 1918-1941*, Magistarski rad, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 46.

¹¹⁷ Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Globus, Zagreb, 1988, 138.

¹¹⁸ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Neolit, Beograd, 1988, 33.

Jedan od ključnih pokazatelja kulturne zaostalosti društva u Kraljevini Jugoslaviji bila je nepismenost. Prema podacima iz 1921. godine, u zemlji sa više od 12 miliona stanovnika, gotovo polovina stanovništva bila je nepismena (51,5%), pri čemu su regionalne razlike bile izrazito prisutne. Deset godina kasnije, najveći procenat pismenih bio je u Dravskoj banovini (99,4%), dok je u Vrbaskoj banovini taj broj bio alarmantno nizak, samo 27,4%. Posebnu pažnju izazivaju podaci o pismenosti žena, gdje je Dravska banovina ponosno bilježila 94,2% pismenih žena, dok je u drugim delovima zemlje procenat bio drastično niži – u Vrbaskoj banovini samo 14,2%, a u Vardarskoj 14,5%. U gotovo svim banovinama proces obrazovanja i vaspitanja bio je dominantno orijentisan prema muškoj populaciji. Jedini izuzetak bio je u predškolskom obrazovanju, gdje su djevojčice činile 2,5% više upisanih nego dječaci između 1929. i 1930. godine. U osnovnoškolskom obrazovanju, međutim, dječaci su preovladavali sa 17,32% više upisanih nego djevojčica, što je jasno ukazivalo na duboko ukorenjeno patrijarhalno društveno stanje. U srednjoškolskom obrazovanju razlike su bile još izraženije – školske 1929/30. godine broj dečaka koji su pohađali srednju školu bio je veći za 37,92% u odnosu na djevojčice. Na fakultetima, visokim i višim školama, uprkos jednakim pravima pri upisu, djevojke su činile samo oko 22% od ukupnog broja studenata tokom postojanja Kraljevine Jugoslavije. Ovakva stvarnost dovela je do toga da su vlasti u Kraljevini Jugoslaviji postavile prosvjećivanje ženske omladine kao jedan od prioriteta kulturne i prosvjetne politike.¹¹⁹ Visok procenat nepismenosti bio je prisutan u Srbiji, Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori, što je ilustrirano odlukom Ministarstva prosvijete Kraljevine SHS iz 1940. godine. Ta odluka je predviđala organizaciju alfabetskih tečajeva i otvaranje Pomoćnih narodnih škola za nepismene, posebno u područjima gdje nije postojala narodna škola. Također, osigurane su naknade učiteljima, a u Ministarstvu prosvijete je formiran poseban fond za borbu protiv nepismenosti.¹²⁰

Odluka nije zaživjela u praksi, s obzirom na izbijanje Drugog svjetskog rata i pojavu novih političkih grupa. Ipak, ona ukazuje na to da naponi prosvjetnih vlasti da smanje broj nepismenog stanovništva nisu dali očekivane rezultate. Društvo bilo

¹¹⁹ Kristina Jorgić Stepanović, *Pitanje emancipacije žena u Jugoslaviji (1918-1948)*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad, 2021, 30.

¹²⁰ Momčilo Isić, "Pismenost u Srbiji u prvoj polovini XX veka", u: *Tokovi istorije br. 1/2*, Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije, Beograd, 1993, 102.

suočeno sa ozbiljnim izazovima u oblasti obrazovanja, pri čemu je nepismenost, naročito među ženama, bila jedan od ključnih pokazatelja kulturne zaostalosti.

Ogromna većina stanovništva bavila se poljoprivredom kao najvažnijom privrednom granom, koja je bila veoma zaostala, što se prije svega ogledalo u prenaseljenosti sela, usitnjenosti zemljišnog posjeda, slaboj tehničkoj opremljenosti i veoma niskoj produktivnosti rada. Samim tim određen je i položaj žena kojih je više 3/4 bilo na selu.¹²¹ Specifičnost nove države Jugoslavije bila je u činjenici da nije imala jedinstveni građanski zakonik. Umjesto toga, na snazi su bili različiti zakonici iz 19. vijeka. Položaj žena u oblasti imovinskog, naslednog i porodičnog prava zavisio je od primenjivanog zakonika u njihovoj oblasti, kao i od njihove religijske pripadnosti, budući da je na većem dijelu teritorije bio obavezan vjerski, crkveni brak. Jugoslavija je imala šest pravnih područja sa različitim propisima, uključujući one koji su se odnosili na žene.¹²²

U Srbiji je bio na snazi Srpski građanski zakonik iz 1844. godine, poznat po reakcionalnim odredbama koje su sankcionisale neravnopravnost žena i davale prednost muškarcu u svim aspektima. U Bosni i Hercegovini je postojalo pravno šarenilo: osim građanskog zakonika „Medžela“, primenjivani su osmanski zemljišni zakon iz 1858. godine i drugi osmanski zakoni, običajno pravo za nemuslimane, kao i šerijatsko pravo. Također je bio na snazi Austrijski građanski zakonik iz 1811. godine, bez novela od 1914. do 1916. godine.¹²³

U pravnom poretku Kraljevine SHS/Jugoslavije, žena je bila neravnopravna. Njen položaj su određivali stari zakonici i običaji koji su favorizovali muškarce, dajući vlast ocu i mužu kao "glavi porodice" u porodici i braku. U oblasti krivičnog prava, žena je bila izjednačena s muškarcem i odgovarala je za krivična djela pod istim uslovima. Socijalno i radno zakonodavstvo bilo je veoma nerazvijeno i obuhvatilo je mali broj žena. Posebno težak bio je položaj najamnih radnica u poljoprivredi i žena u kućnoj posluži, čiji položaj nije bio regulisan zakonima.¹²⁴ Žene u novoj Jugoslaviji nisu imale politička prava. U Hrvatskoj i Sloveniji, prema lokalnim propisima, pravo glasa na opštinskim izborima imale su žene koje su samostalno vodile domaćinstvo, obavljale javnu djelatnost, zanat ili trgovinu, bile zaposlene u javnoj ili privatnoj službi, i koje su imale najmanje četiri razreda srednje

¹²¹ Kecman, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu*, 56.

¹²² Isto.

¹²³ Isto, 59.

¹²⁴ Isto, 60.

škole ili ekvivalentnu obrazovnu spremu. Međutim, ova ograničena izborna prava su im oduzeta novim izbornim propisima iz 1920. godine.¹²⁵ Uprkos ovakvoj situaciji, žene su postale društveno uočljivije zahvaljujući svom požrtvovanom i hrabrom ponašanju tokom rata. Malobrojna ženska udruženja koja su postojala na jugoslovenskom prostoru prije Prvog svjetskog rata imala su ograničen uticaj, fokusirajući se na prosvjeđivanje i humanitarnu djelatnost. Ratne godine predstavljale su prekretnicu, pružajući ženskom pokretu novu snagu i ohrabrujući ga da se upusti u borbu za politička prava žena.¹²⁶

6.1 Od humanitarnog aktivizma do političkih zahtjeva: Transformacija ženskih organizacija u Kraljevini SHS/ Jugoslaviji

Kao što je već pomenuto, ratne godine predstavljale su ključnu prekretnicu, pružajući ženskom pokretu novu snagu i ohrabrujući ga da se aktivno upusti u borbu za politička prava žena. Žene iz različitih dijelova Kraljevine udruživale su se i proširivale svoje zahtjeve, dodajući nove aspekte borbi koji nisu obuhvatili samo humanitarni rad karakterističan za ženske organizacije krajem 19. i početkom 20. vijeka.

Ženski aktivizam tog perioda nalazio se u specifičnom političkom kontekstu, koji je bio obilježen nesigurnostima i kontradiktornim stavovima u pogledu političkog uređenja nove države. Period od donošenja Vidovdanskog ustava do uvođenja Šestojanuarske diktature 1929. godine poznat je kao „prividan parlamentarizam“ ili „pseudoparlamentarizam“.¹²⁷ Od osnivanja Jugoslovenskog odbora i donošenja Krfske deklaracije, nije postojao jedinstven stav o političkom uređenju Kraljevine Jugoslavije. Političari iz habsburške monarhije zalagala su se za federalizam, dok su Srbi, većina Crnogoraca i ideološki unitaristi, bez obzira na nacionalnu pripadnost, željeli snažnu centralizovanu državu. Rasprava je završena donošenjem Vidovdanskog ustava, koji je usvojio centralistički model temeljen na principu „jedan

¹²⁵ Božinović, *Žensko pitanje*, 105.

¹²⁶ Gordana M. Drakić, 'Nisu ga ni tražile! O pitanju ženskog prava glasa u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca', u: *Zbornik radova Pravnog fakulteta vol. 53, br.1*, Novi Sad, 2019, 86.

¹²⁷ Petranović, *Istorija Jugoslavije*, 151.

kralj, jedna država, jedan narod.“¹²⁸ Iako žene prema ovom ustavu nisu stekle pravo glasa, to nije spriječilo ženski aktivizam, žene su se udruživale i borile za svoja prava.

Oblici ženskog aktivizma mogli su se svrstati u tri ideološke matrice: građanski feminizam, lijevo orijentisana strujanja i različite pro-patrijarhalne forme. Unutar građanskog feminizma formirana su udruženja i organizacije koje su okupljale obrazovane žene iz građanske klase, s naglaskom na pravnu i društveno-ekonomsku ravnopravnost polova. Pored toga, njihova aktivnost obuhvatila je i pitanja položaja marginalizovanih grupa, posebno žena radnica i seljanki, što ukazuje na postojanje šireg društvenog konteksta njihovog djelovanja.¹²⁹

Srpski narodni savez, osnovan 1906. godine, inicirao je stvaranje jedinstvenog ženskog saveza u novoj Kraljevini SHS. Ovaj savez, poznat kao Ženski narodni savez Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, osnovan je na osnivačkom kongresu koji je održan u Beogradu od 21. do 23. septembra 1919. godine, uz prisustvo 50 predstavnica ženskih udruženja i njihovih podružnica. Kongres je usvojio Pravila Saveza, kojima su definirani ciljevi organizacije: unapređenje humanog, etičkog, kulturnog, feminističkog, socijalnog i nacionalnog rada, praćenje aktivnosti nacionalnih i međunarodnih ženskih društava, te predstavljajuće svih ženskih organizacija nove države u inostranstvu. Uprava Saveza birana je na tri godine, pri čemu su Srkinje, Hrvatice i Slovenke obavezno bile zastupljene, kako u upravi tako i u delegacijama koje su prisustvovala međunarodnim skupovima. Savez je uspostavio veze s Međunarodnim savezom žena i od svog osnivanja aktivno učestvovao na njegovim kongresima i skupovima.¹³⁰ Prvom kongresu novog ženskog saveza prisustvovala su predstavnice pedeset ženskih udruženja iz Srbije, Hrvatske, Slovenije, Bosne i Hercegovine. Humanitarne ženske organizacije bile su većini, ali je među njima bilo i društva koja su se zalagala za socijalna, profesionalna i politička prava žena.¹³¹

¹²⁸ Mari-Žanin Čalić, *Istorija Jugoslavije u 20. veku*, Clio, Beograd, 2013, 70.

¹²⁹ Zlatiborka Popov-Momčinović, *Ženski pokret u Bosni i Hercegovini: Artikulacija jedne kontrakulture*, Fondacija CURE, Sarajevo, 2013, 68.

¹³⁰ Jasmina Milanović, "Narodna ženska zajednica 1926-1941", u: *Istorija 20. veka, god. 41*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2023, 68.

¹³¹ Ana Stolić, *Srpski narodni ženski savez i politike ženskog aktivizma (1906-119)*, Istorijski institut, Beograd, 2023, 195.

Ženski narodni savez Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, sa svojim stremljenjima ka narodnom jedinstvu, centralističkom ustrojstvu i metodama rada, bio je zagovornik unitarnog jugoslovenstva i uživao je podršku vladajućih krugova. Široka platforma i autonomnost u izboru ciljeva i programa omogućili su različitim prosvjetarskim i humanitarnim organizacijama da se pridruže Savezu, iako su njihova shvaćanja o mnogim pitanjima, uključujući ravnopravnost polova i feminističke zahtjeve, bila različita. Međutim, klerikalne ženske organizacije, koje su bile prisutne u Hrvatskoj i Sloveniji, kao i društvo Hrvatska žena, koje je okupljalo pripadnice Hrvatske seljačke stranke, ostale su izvan Saveza.¹³² Narodni ženski savez je objedinjavao širok spektar usmjerenja i ciljeva, od humanitarnih do političkih. Zagovarajući slogu jugoslovenskih žena bez plemenskih i vjerskih podvajanja, demonstrirao je karakteristični optimizam posleratnih zagovornika narodnog i državnog jedinstva.¹³³

Na Kongresima članice su iznosile razne zahtjeve u kojima se mogu prepoznati feministički karakter i zahtjevi koji su strujali u zemljama Zapada. Zahtijevale su politička i građanska prava, pravo glasa, slobodan pristup političkim partijama, mjere za zaštitu žena i djeca od izrabljivanja, izjednačenje žene sa muškarcem u privatnom i javnom pravu, na ostvarenju principa- jednak rad, jednaka zvanja i jednaka nagrada, na zaštiti ženske radne snage, ostvarivanje jednakih uslova za vaspitanje ženske i muške djece u kući i u školi, kao i na ostvarivanju jednakog morala za muškarca i za ženu, borba protiv alkohola i prostitucije. Sprovođenje ovih odluka u praksi zavisilo je od inicijative samih ženskih društava, članica Saveza.¹³⁴

Savez je raspravljao o svim navedenim zahtjevima na svojim skupštinama i plenarnim sjednicama Uprave, donoseći rezolucije koje je potom podnosio nadležnim organima. Ipak, brojne ženske organizacije su uporno ostajale pri svojim isključivo humanitarno-prosvjetiteljskim i nacionalnim programima, odbacujući feminističku orijentaciju koja je postajala sve izraženija u Upravi Saveza. Ovaj raskorak između Uprave i velikog broja članica dovodio je do čestih nesuglasica i sukoba, kako u vezi sa načelnim stavovima o pojedinim pitanjima, tako i prilikom izbora organa Saveza.

¹³² Božinović, *Žensko pitanje*, 110.

¹³³ Adnan Jahić, *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini, Žena u intelektualnom i društvenom životu Bošnjaka od aneksije do Zakona o zabrani nošenja zara i feredže (1908-1950)*, Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Zagreb, 2017, 213.

¹³⁴ Božinović, *Žensko pitanje*, 111.

Također su se javljali lični sukobi između članica različitih društava i članica Uprave, što je dovelo do formiranja opozicione grupe unutar Saveza. Suština sukoba bila je u različitim pogledima na ulogu Saveza, sadržaj njegovog rada i odnose sa članicama udruženja. Prema shvaćanju Uprave, udruženja su samostalna i autonomna u ostvarivanju svojih ciljeva i unutrašnjoj organizaciji, dok je Savez, kao centar, u sporazumu sa udruženjima koordinirao njihov rad. Savezu pripada idejno vođstvo i regulisanje odnosa sa međunarodnim organizacijama, dok on sam ne obavlja nikakvu konkretnu djelatnost.¹³⁵ Do prvog vidljivog sukoba u organizaciji dolazi u oktobru 1921. godine, na plenarnoj sjednici NŽS SHS u Splitu oko pitanja prava glasa. Jedna struja je smatrala da je neophodno da donese rezolucija povodom prava glasa, a druga struja, uključujući predsjednicu Danicu Hršić, smatrala je da nije vreme za to.¹³⁶

Krajem septembra 1926. godine, deset beogradskih društava, koja su nekada bila osnivači Srpskog narodnog ženskog saveza ili inicijatori osnivanja Narodnog ženskog saveza (uključujući Beogradsko žensko društvo, Jevrejsko žensko društvo Dobrotvor, Kneginju Ljubicu, Srpsku majku, Zaštitu devojaka i Zaštitu slepih devojaka), istupila su iz Saveza. Također je provedena akcija s ciljem da i druga udruženja napuste Savez. U beogradskoj Politici zalagalo se za razvoj humanitarnog i socijalnog rada kao primarnih ciljeva, kao i za umjereni, evolutivni feminizam, dok je protivljen feminističkom pokretu koji je prevladao u Upravi Saveza. Uslijed beogradskog primjera, i druga udruženja su pratila ovaj trend, pa je 46 njih osnovalo Narodnu žensku zajednicu. Ova zajednica se kasnije proširila, pridruživši joj se dodatna ženska društva, tako da je broj članica narastao na 86. Većina tih društava bila je konzervativna i fokusirana na dobrotvorne aktivnosti, bez namjere da mijenjaju patrijarhalne odnose prema ženama ili unaprijede njihov položaj. Najbrojnije društvo u okviru Narodne ženske zajednice bilo je Kolo srpskih sestara, koje je pretežno obavljalo humanitarne i prosvjetiteljske aktivnosti.¹³⁷

Narodna ženska zajednica u svom programu proklamovala: rad na narodnom jedinstvu, zaštitu djece i omladine, borbu protiv alkohola i prostitucije, podizanje nivoa socijalne higijene, čuvanje narodnih običaja, njegovanje kulta majke, ostajanje

¹³⁵ Božinović, *Žensko pitanje*, 112.

¹³⁶ Isidora Grubački, "Međuratni liberalni feminizam: Narodni ženski savez i odnos humanitarnog i socijalnog pitanja u dvadesetim godinama 20. veka", u; *Ženski pokret (1920-1938)*, Institut za književnost i umetnost, Beograd, 2021, 24.

¹³⁷ Božinović, *Žensko pitanje*, 112.

u kontaktu sa međunarodnim ženskim pokretom. Štampala je list *Glas* u kome je propagirala materinstvo, kao "prvi i najglavniji" zadatak žene i zalagala se za nove "majke Jugovića i Obilića koje su svoje sinove još u kolevci zapajale ljubavlju prema svome rodu i slobodi." ¹³⁸ Dakle, kroz svoj program Narodna ženska zajednica težila je očuvanju tradicionalnih vrijednosti i uloga žena, s posebnim naglaskom na materinstvo i obrazovanje djece kao ključne aspekte srpske nacionalne i socijalne stabilnosti.

Poslije uvođenja diktature, promjene naziva zemlje i nove administrativno-teritorijalne podjele na banovine 1929. godine, Narodni ženski savez je promijenio naziv u Jugoslovenski ženski savez. Organizacija je prilagodila svoje aktivnosti tim promjenama i formirala svoje sekcije u banovima. ¹³⁹ Prema pisanju časopisa *Ženski pokret*, unutar Saveza ženskih organizacija i dalje postoje rasprave o različitim pristupima društvenom i socijalnom radu. Ističe se potreba za jedinstvom i koordinacijom aktivnosti, umjesto za međusobnim rivalstvom. Ukazuje se na to da tradicionalni humanitarni pristupi više nisu dovoljni – " *danas je deplasirano govoriti o humanom radu kada čitav svijet, i selo i varoš, steže socijalna borba.*" Praksa dijeljenja odjeće i obuće ocjenjuje se kao " *razbacivanje moralnih i materijalnih snaga bez dubljeg učinka.*" Umjesto toga, predlaže se sistematski, planski i dugoročniji pristup socijalnom radu, uz iskrenu saradnju sa nadležnim sekcijama u okviru banovina. ¹⁴⁰

U aprilu 1919. godine, u Beogradu je bilo osnovano Društvo za prosvjećivanje žene i zaštitu njenih prava-Ženski pokret. U jesen iste godine takvo društvo je osnovano i u Sarajevu. Cilj tih društava bio je da se bave prosvjećivanjem žena i da rade na ostvarivanju građanskih i političkih prava, odričući se humanitarnih aktivnosti. U Društvu su djelovale istaknute feministkinje, koje su i po svojim pozivima već istupile u javni život Mileva Milojević, Milena Atanacković, Zorka Kasnar-Karadžić, Isidora Sekulić, Paulina Lebl-Albala, Katarina Bogdanović, Delfa Ivanić, Mileva Petrović, Ruža Vinterštajn-Jovanović, Ksenija Atanasijević, Ružica Stojanović. Svoj list *Ženski pokret* u kojem su saradnice i saradnici permanentno raspravljali o raznim

¹³⁸ Stefanović, *Žensko pitanje u beogradskoj štampi*, 53.

¹³⁹ Božinović, *Žensko pitanje*, 112.

¹⁴⁰ Alojzija Štebi, "O reorganizaciji Internacionalnog ženskog saveza", *Ženski pokret*, septembar-oktobar 1934, god. XV br 9-10, 92.

pitanjima ženske emancipacije, počele su da izdaju 1920. godine, „ovim feminističkim časopisom obraćamo se svim ženama našeg naroda, koje su naročito u toku poslednjih ratova vile hranioci i zaštitnici svojih porodica, napominjući im da je to njihov list, u kome će naći sve ono što ih zanima jer se njih tiče, i gde će moći da izraze sve što im današnji opstanak čini tako teškim.”¹⁴¹ List je izlazio jednom mjesečno, neprekidno sve do 1939. godine, u tiražu od 1.500 primjeraka. Društvo je od svog osnivanja nastojalo da okupi što više žena, bez obzira na njihovu političku, socijalnu i nacionalnu pripadnost, ili na političke simpatije. Nastojale su da izgrade svoj ženski politički program koji bio prihvatljiv za sve žene.¹⁴²

U Sarajevu je Društvo organizovalo niz predavanja iz higijene i drugih društvenih pitanja, prvenstveno za učiteljice, pokrenulo besplatne kurseve francuskog i ruskog jezika, otvorilo sklonište za porodilje i novorođenčad, te pomoglo u osnivanju dječjeg doma. Uz organizovanje socijalnog tečaja u Sarajevu i stvaranje nedeljnih predavanja i čitanja sa tumačenjem za odraslu žensku mladež u Banjaluci, do tada je održano i sedam analfabetskih kurseva, koji su pokazali nedovoljnu posjetu, što se i u narednim godinama pokazalo kao trend. Krajem 1920. godine osnovana je podružnica i u Banjaluci.¹⁴³

Na dan zasjedanja Ustavotvorne skupštine, 8. maja 1921. godine, Društvo je organizovalo veliki skup žena, kojem su prisustvovalе predstavnice iz Ljubljane, Zagreba, Sarajeva, Banjaluke, Dubrovnika, Skoplja, Niša i Požarevca, kao i značajan broj muškaraca koji su ih podržavali. Zborovi žena za pravo glasa održani su u Sarajevu, Ljubljani i Zagrebu. Tokom tih zborova, govornice su prikazale tešku sliku obespravljenih žena u građanskim, bračnim, radničkim i političkim pravima. One su govorile o teškim uslovima rada u preduzećima, naročito za nedovoljno zaštićene radnice-majke, nerazmjernoj zastupljenosti žena u nemanuelnim zanimanjima, teškom položaju žena na selu, naročito ratnih udovica, kao i o drugim značajnim ženskim problemima.¹⁴⁴

¹⁴¹ *Ženski pokret*, 18. april 1920., god. I, br.1, 2.

¹⁴² Isto, 113.

¹⁴³ Sonja M. Dujmović, "Tokovi promjena u XX vijeku. Organizacijske osnove ženskih udruženja i njihovog djelovanja u međuratnom periodu (1918-1941)", u: *Zbornik radova, Međunarodna konferencija Prijelomne godine bosanskohercegovačke prošlosti, I*, Institut za historiju, Sarajevo, 2021, 389.

¹⁴⁴ Božinović, *Žensko pitanje*, 114.

Sa zborova su Ustavotvornoj skupštini upućene rezolucije s zahtjevom da se ženama omogući pravo glasa i da se u drugim pravima izjednače sa muškarcima. Poslanici u Skupštini su uglavnom ignorisali zahtjeve i Ženskog pokreta i Narodnog ženskog saveza, iako navodno u političkim partijama nije bilo protivnika ženskog prava glasa. Iako je u Ustavu predviđeno da će pravo glasa žena biti uređeno zakonom, taj zakon nikada nije donesen tokom postojanja Kraljevine Jugoslavije. U izvršavanju programa feminističke sekcije Narodnog ženskog saveza SHS, Društava za prosvjeđivanje žena u Beogradu i Sarajevu, koja su ubrzo promijenila nazive u Ženski pokret, postale su među najaktivnijim feminističkim organizacijama. Taj program je upućivao feminističke organizacije da svoj rad usmjere na građansko vaspitanje žena putem tematskih kurseva, predavanja i konferencija; na unaprijeđenje obrazovanja nedovoljno školovanih žena organizovanjem nedeljnih zabava sa čitanjem književnih djela i razgovorima o njima; kao i na organizovanje predavanja o brizi za ženu i dijete, koja su za najširi krug žena držale lekarke.¹⁴⁵

Ženski pokret je stavio na dnevni red ženskih aktivnosti pitanje položaja muslimanske žene. Isticalo se da su muslimanke, izložene različitim uticajima muslimanskog svijeta, prihvatile mnoge strane običaje prema ženama koji nemaju oslonac u Kur'anu. Kritikovani su humanitarni radnici koji su posle rata, na primjer na Kosovu i u Makedoniji, nisu primali muslimansku djecu u domove za siročad. Također, da ženska društva nisu pokazivala interes za muslimansku ženu. U Bosni i Hercegovini, ona su još uvijek organizovana na vjerskoj osnovi, a muslimanke nemaju pristup hrvatsko-katoličkim ili srpsko-pravoslavnim ženskim društvima, te su izvan svakog društvenog rada.¹⁴⁶

Da bi se ekonomski pomoglo ženama, Uprava Ženskog pokreta je već od 1921. godine organizovala tečajeve za šivenje i krojenje, kao i za izradu šešira. U januaru 1922. godine, Društvo je otvorilo svoj klub, u kojem su se potom održavali sastanci, predavanja i drugi prigodni skupovi. Nakon otvaranja kluba, organizovan je prvi ciklus predavanja o socijalnoj zaštiti. Također su priređivane zabavne večeri sa koncertnim dijelom i predavanjima, kao i priredbe sa umjetničkim programom. U

¹⁴⁵ Božinović, *Žensko pitanje*, 115.

¹⁴⁶ Isto.

Beogradu je 1923. godine otvorena Berza rada od strane Ženskog pokreta, čiji je zadatak bio da zapošljava nezaposlene žene i da pomaže svojim članovima besplatnim liječenjem i novčanim pomoćima u slučaju bolesti, oskudice ili nezaposlenosti. Mjesečno se na Berzu rada prijavljivalo oko 100-140 žena.¹⁴⁷

Mala ženska antanta bila je regionalni ženski savez koji je okupljao feminističke udruge iz Poljske, Čehoslovačke, Kraljevine SHS, Rumunjske i Grčke. Osnovana je za vrijeme konferencije International Woman Suffrage Alliance u Rimu 1923. godi ne i usko je povezana s radom ove međunarodne ženske organizacije.¹⁴⁸ Po uzoru na Malu Antantu, ova organizacija okuplja feministička društva iz balkanskih i slovenskih zemalja. U Malu žensku antantu uključene su, pored Jugoslavije, Čehoslovačka, Rumunija, Grčka i Poljska. Članovi osnivači ovog saveza bili su: Udruženje čeških žena i Udruženje za žensko pravo glasa iz Češke; sekcija Internacionalne lige za mir i slobodu iz Poljske, Feministička sekcija saveza žena iz Rumunije, Ženski pokret iz Jugoslavije; Grčka Liga za žensko pravo glasa, sekcija Internacionalne lige za mir i slobodu iz Bugarske.¹⁴⁹

Prva skupština održana je u Bukureštu novembra 1923. godine. Raspravljalo se o radu feminističkih pokreta u pojedinim zemljama. Druga konferencija održana je u Beogradu od 29. oktobra do 2. novembra 1924. godine. Na drugoj konferenciji predstavljeni su izvještaji sa međunarodnih skupova, te izneti izvještaji o radu pojedinih organizacija zemalja saveza. Radi efikasnijeg obavljanja postavljenih zadataka, odlučeno je da se pri Maloj Ženskoj Antanti organizuju sledeće sekcije: politička, ekonomska, zakonodavna i sekcija za štampu. Na Konferenciji je donesena Rezolucija koja zahtjeva aktivnu propagandu u Jugoslaviji, Grčkoj i Rumuniji kako bi žene što brže dobile svoja potpuna politička prava. Također je odlučeno da se u svim zemljama vodi borba za ukidanje svih nejednakosti prema ženama u građanskim zakonima i za ostvarenje jednakih i stvarnih prava za sve žene. Posebna pažnja treba

¹⁴⁷ Stefanović, *Žensko pitanje u beogradskoj štampi*, 64.

¹⁴⁸ Marijana Kardum, Ida Ograjšek Gorenjak, „Mala ženska antanta (1923-1939) mali savez s velikim ambicijama”, u: *Historijski zbornik god. LXXXII, br. 1*, Zagreb, 2019, 116.

¹⁴⁹ Jasmina Milanović, „Regionalna ženska udruženja-Mala Antanta žena i jedinstvo slovenskih žena”, u: *Jugoslavija i Poljska u XX veku*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2017, 20.

da se posveti zaštiti djeteta, što zahtjeva povećanje budžetskih sredstava, kao i aktivno učešće u svim akcijama koje se preduzimaju za mir u svijetu.¹⁵⁰

Do 1929. godine održano je pet konferencija Male Ženske Antante. Analiza rada ovih konferencija pokazuje da feministkinje ni na ovom nivou nisu postigle značajnije rezultate. Problemi su se gotovo na svakoj konferenciji ponavljali, a zahtjevi za politička prava žena su se konstantno iznosili. Predstavnice feministkinja iz Kraljevine SHS/Jugoslavije bile su veoma aktivne na ovim, kao i na drugim međunarodnim skupovima žena, ali su njihovi zahtjevi ostali neostvareni.¹⁵¹ U Jugoslaviji je 1928. godine osnovana Liga žena za mir i slobodu kao sekcija Internacionalne Lige žena za mir i slobodu. Liga je radila na širenju pacifizma uopšte, a feministkinje su aktivno učestvovala u njenom radu.¹⁵² Mala Antanta žena počela je da se polako, ali sigurno, gasi početkom tridesetih godina 20. vijeka. Franciska Plaminkova, predsjednica češkog Ženskog saveza, koja je boravila u Beogradu novembra 1934. godine, pokušala je da inicira nastavak rada ovog saveza. Međutim, zvanični kongresi više nisu održavani, a rad se sveo na lične kontakte, pojedinačne posjete i kulturne manifestacije.¹⁵³

U Beogradu je 11. decembra 1927. godine održana osnivačka skupština žena intelektualki na kojoj je osnovano Udruženje univerzitetski obrazovanih žena Jugoslavije. U Upravni odbor ovog udruženja, koji je činio 21 žena različitih profesija, postavljen je zadatak da osniva sekcije udruženja u svim mjestima gdje rade žene sa fakultetskom spremom. Osnovni cilj rada udruženja bio je društvena i profesionalna promocija njegovih članica, kao i ostvarivanje međunarodnih kontakata, ali se društvo priključilo akcijama za pravo glasa i razvija prosvjetnu aktivnost nadovezujući se na djelovanje Ženskog pokreta, te Lige za žena za mir i slobodu, osnovane 1928. godine

¹⁵⁰ Kecman, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu*, 191.

¹⁵¹ Početkom maja 1927. godine, osnovana je Ženska stranka od strane grupe intelektualki koje se nisu slagale sa metodama rada Ženskog pokreta. Pitanje da li žene treba da imaju svoju partiju ili da se priključe postojećim strankama bilo je aktuelno još od 1921. godine. Časopis "Ženski pokret" je čak sproveo anketu u potrazi za odgovorom, ali su mišljenja o ovom pitanju bila podijeljena. U Proglasu stranke naglašava se potreba za bržim radom i odlučnijim stavom prema ženskom pitanju, konstatuje se da nijedna postojeća stranka nije vodila odlučnu borbu za žensko pravo glasa, i ističe potreba za organizacijom koja će žene obrazovati i pripremati za politički život. Programom Stranke predviđeno je da se bori za sprovođenje ideja feminizma, pri čemu je feminizam podrazumevao kolektivno učešće ženskih biračkih masa u državnom životu. (Stefanović, *Žensko pitanje u beogradskoj štampi*, 66.)

¹⁵² Kecman, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu*, 193.

¹⁵³ Milanović, "Regionalna ženska udruženja-Mala Antanta", 29.

¹⁵⁴ Udruženje se učlanilo u Međunarodnu federaciju univerzitetski obrazovanih žena i postalo aktivan član u ostvarivanju njenih ciljeva. Cilj Udruženja univerzitetski obrazovanih žena (UOZ) bio je, prema pravilima, da razvija prijateljske odnose među univerzitetski obrazovanim ženama u zemlji i inostranstvu, da pomaže članicama u njihovom stručnom usavršavanju i da ih podstiče na naučni rad. Pored toga, Udruženje je postavilo i niz konkretnih zadataka na čijem ostvarivanju je razvijalo svoju aktivnost. Među tim zadacima bili su: promovisanje nauke u internacionalnom duhu; zaštita profesionalnih interesa žena; unapređenje opće prosvjećenosti; zalaganje za adekvatan položaj žena intelektualki u državnoj službi; izdavanje raznih publikacija svojih članica; ¹⁵⁵ izrada bibliografije ženskih pisaca; organizovanje izložbi knjiga žena pisaca; priređivanje javnih večeri na Kolarčevom univerzitetu sa raznovrsnim programom u duhu rada Udruženja; saradnja sa Društvom Ženski pokret u akciji za prava glasa žena; saradnja sa Ligom žena za mir i slobodu; održavanje veza sa inostranstvom; obezbjeđivanje stipendija mladim ženama za specijalizacije u inostranstvu; rad na zbližavanju sa balkanskim zemljama, naročito sa Bugarskom; i organizovanje "Balkanskih večeri" na univerzitetu, uključujući različita stručna predavanja. ¹⁵⁶

Prvi kongres Udruženja univerzitetski obrazovanih žena (UOZ) održan je 29. marta 1931. godine u Beogradu. Na ovom kongresu izabrana je Glavna uprava sa sjedištem u Beogradu, dok su u svim većim gradovima Jugoslavije osnovane sekcije Udruženja, koje su bile samostalne u svom radu. Najveći uspjeh u radu postigle su sekcije Udruženja univerzitetski obrazovanih žena (UOZ) u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani, jer su u tim centrima bile prisutne najviše intelektualke koje su se mogle okupiti i angažovati na zadacima udruženja. Pored niza akcija u kojima je učestvovala sa drugim ženskim društvima i organizacijama, sekcija UOZ u Sarajevu osnovala je nekoliko komisija. Pravna komisija pružala je članicama besplatne pravne savjete; Pedagoška komisija prikupljala je statističke podatke o školovanju djevojčica; dok je Kulturno-prosvjetna komisija bila zadužena za organizaciju predavanja za članice,

¹⁵⁴ Lidija Sklevicky, "Karakteristike organiziranog djelovanja žena u Jugoslaviji u razdoblju do drugog svjetskog rata", u: *Polja*, br. 308, Novi Sad, 1984, 416.

¹⁵⁵ Udruženje studentkinja Beogradskog univerziteta osnovano je 1922. godine na Beogradskom univerzitetu. Prema svojim pravilima, udruženje je deklariralo političku neutralnost i zalagalo se za emancipaciju žena, podizanje svesti o njihovim obavezama i ulozi u društvu, međusobno usavršavanje i solidarnost, kao i za raspravljanje o socijalnim pitanjima od interesa za žene. (Božinović, *Žensko pitanje*, 119)

¹⁵⁶ Kecman, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu*, 276.

kao i za predavanja u okviru drugih društava. Ova sekcija je 1934. godine organizovala tečaj francuskog jezika, koji su pohađale učenice srednjih škola.¹⁵⁷

U Jugoslaviji je postojalo šest različitih pravnih sistema, što je značilo da je pravni položaj žena bio veoma raznolik, posebno u oblastima poput poslovne sposobnosti, bračnog prava, imovinskog prava i naslednog prava. Kao rezultat toga, potrebe i zahtjevi žena su se razlikovali. Pravo glasa se pokazalo kao pitanje oko kojeg je bilo moguće ostvariti najviši nivo jedinstva unutar ženskog pokreta. Borba žena za pravo glasa u Kraljevini SHS/Jugoslaviji odvijala se kroz pet faza. U prvoj fazi, do donošenja Ustava 1921. godine, Narodni ženski savez je podržavao inicijativu za pravo glasa, ali je nakon usvajanja Ustava uklonio taj zahtjev iz svog programa. U drugoj fazi, pokret za pravo glasa formiran je pod vođstvom Feminističke alijanse, gdje su aktivistkinje raspravljale o stranačkoj neutralnosti i mogućnosti osnivanja vlastite partije.¹⁵⁸

Osnivanje Ženske stranke 1927. označilo je treću fazu borbe, koja je, nažalost, bila kratkotrajna zbog proglašenja diktature 1929. godine. Tokom perioda od te diktature do donošenja Oktroisanog ustava 1931, feministkinje su obustavile političku djelatnost. Nakon izbora za Narodnu skupštinu u novembru 1931, pokrenut je list *Jugoslovenska žena*, koji je nastavio agitaciju za pravo glasa, ulazeći time u četvrtu fazu. Pokret za pravo glasa nije bio homogen; različite aktivistkinje su imale različita viđenja društveno-političke situacije. Ženski pokret se priključio novoj inicijativi za pravo glasa tek nakon formiranja vlade Milana Stojadinovića, koja je obećala reforme u skladu sa potrebama naroda. Od sredine tridesetih godina, reorganizovana KPJ je počela intenzivno raditi na jačanju uticaja među ženama, uključujući ih u antifašistički front. Osnivane su omladinske sekcije Ženskog pokreta, a pokrenut je i list *Žena danas*. U petoj fazi borbe, omladinke, simpatizerke i članice KPJ preuzele su vodeću ulogu. Ovaj angažman rezultirao je uključivanjem zahtjeva za političko, ekonomsko, socijalno i zakonsko izjednačavanje u program KPJ na Petoj zemaljskoj konferenciji u Zagrebu 1940. godine.¹⁵⁹ Komunistička partija u Kraljevini sve do 1929. godine vrlo male pažnje je obraćala radu među ženama. Godine 1919. održana je Konferencija

¹⁵⁷ Kecman, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu*, 278.

¹⁵⁸ Ivana Pantelić, Ljubinka Škodrić, Svjetlana Stefanović, ''Nova žena- Ženska društva i ženski identiteti u Srbiji: Jugoslovenska iskustva i prakse, u: *Žene na tlu Srbije*, Heraedu, Beograd, 2021, 178-180.

¹⁵⁹ Isto.

žena socijalista (komunista), na kojoj dolazi do ujedinjenja svih ženskih socijalističkih pokreta u jedinstveni ženski socijalistički (komunistički) pokret Jugoslavije. Izabran je i Centralni sekretariat žena komunista, čiji je zadatak da sistematski i planski radi na organiziranju i komunističkom obrazovanju.¹⁶⁰

Ženske organizacije u Kraljevini SHS/Jugoslaviji postepeno napuštale isključivo humanitarni model ženskog organizovanja i sve više usvajale feminističke principe koji su se bavili političkim, socijalnim i pravnim pitanjima. Pojava organizacija koje su se fokusirale na feminističke ciljeve pokazuje rastuću svijest o potrebi za radikalnijim pristupima u borbi za ravnopravnost žena. Kompleksnost ženskog pokreta je očigledna kroz brojne sukobe i razlike u stavovima među organizacijama i njihovim članicama. Sukobi između tradicionalnih i progresivnih pristupa, kao i među različitim političkim frakcijama, oslikavaju duboku podjelu u viđenju uloge i ciljeva ženskog pokreta. Ovi konflikti su uticali na unutrašnju dinamiku organizacija, što je često dovodilo do stvaranja novih grupa i promjena u strategijama borbe za prava žena. Djelovanje ženskih organizacija u ovom periodu nije bilo izolovano; ono je bilo dio šireg međunarodnog konteksta, u kojem su se žene aktivno uključivale u globalne feminističke mreže i inicijative. Učešće u međunarodnim organizacijama kao što je Mala Antanta žena, pokazuje težnju za povezivanjem sa sličnim pokretima u drugim balkanskim i evropskim zemljama, što je omogućilo razmenu iskustava i unapređenje strategija u borbi za prava žena.

6.2 Muslimanski ženski aktivizam

Nestanak Austrougarske vlasti i formiranje Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca 1. decembra 1918. godine nisu značajnije uticali na muslimansko društvo u Bosni i Hercegovini u pogledu pitanja ženskih prava. Društvo je ostalo zatvoreno u svojim tradicionalnim okvirima, i promjene koje su se dogodile nisu imale veći uticaj na položaj žena. Prema Jahiću, većina muslimanskih elita nije prihvatila koncepciju "narodne države", već je odlučila da se posveti očuvanju i naglašavanju tradicionalnih elemenata narodnog života.¹⁶¹

U periodu Austro-Ugarske, muslimansko žensko pitanje bilo je od velike važnosti, posebno u vezi sa obrazovanjem muslimanki i njihovim napretkom.

¹⁶⁰ Sklevicky, "Karakteristike organiziranog djelovanja žena", 416.

¹⁶¹ Jahić, *Muslimanko žensko pitanje*, 163.

Međutim, razlike između muslimanske elite i vlasti dovele su do rasprava o tome kakvo obrazovanje treba pružiti muslimankama. Muslimanska elita težila je očuvanju obrazovanja unutar okvira muslimanske tradicije i kulture, protiveći se državnim modernim pristupima poput sekularnih i mješovitih škola, došlo je do sukoba u vezi sa obrazovnim politikama.¹⁶²

Od samog početka postojanja Kraljevine SHS, stranačko-političko organizovanje građanstva u Bosni i Hercegovini bilo je prožeto nacionalnim i vjerskim karakteristikama. Nakon rata, među muslimanskim stanovništvom počinju da se formiraju nove političke grupe koje se okupljaju oko novinskih listova i uglednih političara iz perioda Austro-Ugarske. Političko okupljanje oko listova započinje gotovo odmah nakon proglašenja Kraljevine SHS. Listovi *Vrijeme* i *Jednakost* postali su platforme koje su otkrile razlike u političkim programima i stavovima grupa koje su se formirale oko njih. Kroz ove listove, jasno su se manifestovale različite političke tendencije unutar muslimanske zajednice.¹⁶³

Oko lista *Jednakost* bila je okupljenja grupa političara, intelektualaca koja će prerasti u stranku pod nazivom Jugoslovenska muslimanska demokratija, čiji je politički program bio u saglasnosti sa srpskom radikalnom strankom. Dakle, zastupali su centralističku organizaciju države. Nasuprot njima, oko lista *Vrijeme* okupila se grupa političara koje imala drugačiji politički program i viđenje položaja muslimana u novoj državi- Jugoslovenska muslimanska organizacija. Fokus ove političke grupe stavljen je na agrarno pitanje i pitanje islamske zajednice i muslimana u novoj državi.¹⁶⁴ Muslimanske ženske organizacije postale su dio političkih sukoba između ove dvije grupe.

Prvi svjetski rat značajno je uticao na položaj žena, jer je doveo do njihovog većeg angažovanja u radnoj snazi i javnom životu. Poratno socijalno stanje uticalo je na poglede običnog naroda na važnost svjetovne naobrazbe. Popunjavanje učionica osnovnih škola muslimanskim djevojčicama nije više bilo rijetkost kao prije Velikog rata. Došlo je i do porasta broja udruženja sa muslimanskim predznakom na lokalnoj i regionalnoj razini, kao izraza svijesti naprednijih elemenata koji su novim društvenim

¹⁶² Giomi, *Making Muslim women European*, 118.

¹⁶³ Nusret Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918-1925. Privredni i politički razvoj*, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 1991, 117.

¹⁶⁴ Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Sejtarija, Sarajevo, 1998, 65-72.

inicijativama nastojali trgnuti svoje sunarodnjake iz kulturne letargije i spasiti ih ekonomskog propadanja.¹⁶⁵ Broj djevojčica u osnovnim školama postepeno je rastao, a važnu ulogu u razvoju obrazovanja u novonastaloj državi imala su kulturno-prosvjetna udruženja kao što su *Gajret*, *Prosvjeta* i *Napredak*.¹⁶⁶

Žene su svoj aktivizam usmjeravale u skladu s društvenim i historijskim okolnostima vremena u kojem su djelovale. Rat je doveo do raširenog siromaštva i gubitka muških članova porodica, zbog čega je veliki broj muslimanskih ženskih udruženja, kao i sam aktivizam, poprimio humanitarni karakter. Vidljivost žena kroz udruženja odnosila se samo na ograničene segmente jugoslavenskog društva, zavisno od klasnih, geografskih i rasnih linija, seoske žene bile su isključene, žene iz urbanih radničkih slojeva bile su isključene (ali okupljene u drugim organizacijama). Žene iz određenih potčinjenih zajednica, poput Romkinja, nisu učestvovala u ovom procesu.¹⁶⁷ Muslimanska ženska udruženja, kao i većina drugih ženskih organizacija u Kraljevini, preuzela su važnu ulogu u unapređenju položaja žena kroz različite aktivnosti koje su im omogućivale da ostvaruju prihod, kao i kroz organizovanje kurseva za obrazovanje žena, posebno onih koje su tokom rata ostale bez ikakvih sredstava.

Muslimansko prosvjetno i potporno društvo *Spas* u Banjoj Luci, osnovano je 7. marta 1919. godine. Njegov cilj bio je zapošljavanje muslimanki kako bi ih zaštitilo od ulice i moralnog sunovrata, koji su nastali kao posljedica rata. Također, društvo je nastojalo pomoći siromašnima i nemoćnima, okupljati omladinu i pružiti joj kulturne sadržaje kako bi žene udaljilo od birtija i ružnih mjesta. U tu svrhu, društvo je organizovalo bezazlene zabave, nudeći sadržaje kao što su šale, pjesme i muzika, koji nisu bili u suprotnosti sa šerijatskim normama. Također, organizovana su predavanja o zabludama starijih koji su sputavali muslimane i muslimanke u obrazovanju i sticanju neophodnog znanja. Iako je društvo iniciralo brojne projekte za prosvjetno i ekonomsko unapređenje muslimanki, suočavalo se sa finansijskim poteškoćama.¹⁶⁸

¹⁶⁵ Jahić, *Muslimansko žensko pitanje*, 164.

¹⁶⁶ Mitar Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini (1918-1941)*, Veselin Maslješa, Sarajevo, 1984, 23.

¹⁶⁷ Fabio Giomi, Stefano Petrunaro, Voluntary associations, state and gender in interwar Yugoslavia. An introduction in: *European Review of History: Revue europeenne d'histoire*, vol. 26, no.1, Oxfordshire, 2019, 10.

¹⁶⁸ Jahić, *Muslimansko žensko pitanje*, 166.

Početkom 1919. godine na području Mostarskog okruga osnovano je društvo pod nazivom *Muslimanska ženska zadruga* u Mostaru. Ciljevi ovog društva odgovarali su onima koje je imalo društvo *Spas*, ali je značajnije učešće žena bilo vidljivo kroz Radni odbor Zadruga, koji je bio zadužen za konkretne aktivnosti društva. Svrha društva bila je *vaspitanje, stručno obrazovanje i podrška muslimankama*, što se trebalo postići organiziranjem raznih domaćih i modernih rukotvorina, posebno tkalačkih i vezilačkih radnji, kao i otvaranjem kurseva za šivenje. Ova je zadruga, u kojoj su muslimanske djevojke učile šivanje, radila je do 1933. godine.¹⁶⁹ Društvo je također imalo za cilj širenje pismenosti i znanja, očuvanje dobrih običaja i eliminiranje loših, kao i suzbijanje raskoši, besposlice, raskalašenosti i prosjačenja. Financiranje društva obuhvatilo je članarinu od 5 kruna, dobrovoljne priloge u novcu, naturi ili zekatu, oporuke i poklone, prihod od prodaje izrađenih proizvoda, kao i prihod od zabava i koncerata. Zadrugom je upravljao Upravni odbor, sastavljen od uglednih mostarskih prvaka, dok je Radni unutarnji odbor, koji su činile žene, bio odgovoran za uključivanje djevojaka i žena u aktivnosti društva.¹⁷⁰

Muslimanska ženska zadruga u Mostaru preuzela je, uz izvjesne preinake, svoj program od ranije pokrenute muslimanske akcije sa zenskim predznakom *Osvitanje*. Začetnice i inicijatorke osnivanja *Osvitanja* bile su učiteljice: Hasnija Berberović, Rasema Bisić, Almasa Iblizović, Šefika Bjelavac, Umija Vranić i Asifa Širbegović. One su formirale Privremeni odbor 25. januara 1919. obratile se javnosti preko lista *Vrijeme*. U ostvarivanju programskih ciljeva glavne odrednice i forme djelovanja Udruženja bile su: Kulturno-prosvjetni rad- opismenjavanje, školovanje i šire obrazovanje iz raznih oblasti, zatim osnivanje vlastite zanatske škole i biblioteke, organizacija analfabetskih tečajeva, teferića, izložbi, sedmičnih druženja petkom i čajanki; afirmacija ručnih radova bošnjačkih žena na domaćim i međunarodnim izložbama u Zagrebu i Parizu; afirmacija književnih ženskih priloga. Uključivanje muslimanke u privredni život, samostalno privređivanje i finansijska nezavisnost. U tu svrhu organizirana je izrada ručnih radova, krojenje, šivenje, izrada i prodaja odjeće, vlastita stalna radionica, a vođeno je računa i o zapošljavanju radnica.

¹⁶⁹ Hivzija Hasandedić, "Muslimanska društva u Mostaru", u: *Anali Gazi Husrev-Begove Biblioteke, knj. XIX-XX*, Sarajevo, 2001, 204.

¹⁷⁰ Jahić, *Muslimansko žensko pitanje*, 169.

Očuvanje morala i islamski verski odgoj i obrazovanje. Radi toga pristupilo se organizaciji verskih tečajeva, predavanja, mevluda i teravijah-namaza.¹⁷¹

Društvo je formirano kao žensko muslimansko udruženje i članicama su mogle postati samo muslimanke, i to- "odrasle, čestite i neporočne." Posao uprave podjeljen je između pet tijela: Upravnog odbora, Časnog suda, Nadzornog odbora, Revizionog odbora, Revizionog odbora i Glavne skupštine. Upravni odbor i Časni sud po osnivanju udruženja popunjavali su ženski, a Nadzorni i Revizionski odbor muški članovi društva. Na čelu Upravnog odbora nalazila se učiteljica Hasnija Berberović, dok su sekretarice bile Šefika Bjelavac i Rasema Bisić. Nadzorni odbor su činili Edhem Mulabdić, Abdurezak Hifzi Bjelavac i Šemsudin Sarajlić, što je jamčilo idejnu i kulturno-političku spregu između *Osvitanja* i Jugoslovenske muslimanske organizacije, formirane svega petnaestak dana prije osnivačke skupštine *Osvitanja*.¹⁷²

Do 1920. godine, društvo *Osvitanje* ostvarilo je niz značajnih rezultata. Prikupilo je preko 71.000 kruna dobrovoljnih priloga od muslimana širom Bosne i Hercegovine, a broj članova narastao je na 305, koji su dodatno donirali još 10.000 kruna. Zahvaljujući podršci Nadzornog odbora, društvo je dobilo vlastite prostorije i započelo konkretne aktivnosti, među kojima su bili kursevi pismenosti za 50 nepismenih žena, kao i kursevi krojenja i šivenja za muslimanke. U saradnji s putujućom krojačkom školom „Univerzal“ omogućeni su praktični kursevi, a društvo je zaposlilo i platilo oko 100 siromašnih žena da šiju od rekvirirane robe, koja je kasnije prodavana preko trgovaca. Izrađeno je oko 200 ručnih radova koji su predstavljeni na izložbi „Hrvatskog radiša“ u Zagrebu, gdje su naišli na pohvale, uključujući i posjetioce iz Francuske i Amerike.¹⁷³

Praksa osnivanja udruženja prema prototipu *Osvitanja*, tj. autonomnih udruženja baziranih na gradskim i konfesionalnim linijama, postigla je određeni uspjeh u međuratnom periodu, naročito u Sarajevu. U gradovima Bosne, muslimanke s vremena na vreme osnivali ovakve organizacije— kao što je *Muslimanski ženski klub* aktivan krajem 1920-ih, ili Jugoslovensko muslimansko dobrotvorno društvo koje je djelovalo u prvoj polovini 1930-ih. Međutim, ovi eksperimenti su ostali rijetki,

¹⁷¹ Nusret Kurjaković, "Osvitanje -Prvo udruženje muslimanki u Bosni i Hercegovini", u: *Prilozi br 38*. Institut za historiju, Sarajevo, 2009, 156.

¹⁷² Jahić, *Muslimansko žensko pitanje*, 173.

¹⁷³ „Skupština Osvitanja“, *Pravda*, 10. februar 1920., god. II, br. 14 (119), 1.

kao i učešće žena u međureligijskim dobrotvornim udruženjima. U većini slučajeva, muslimanke su se pridruživale postojećim dobrotvornim organizacijama koje su imale odvojene strukture i specifične ženske ogranke. Na primjer, muslimansko dobrotvorno udruženje *Budućnost* u Banjaluci dodalo je ženski ogranak poznat kao *Fidaka*, kao i druga slična udruženja—*Bratstvo* u Gornjem Šeheru 1929. godine, *Dobrotvor* u Stocu, kao i *Merhamet*, *Bratstvo* i *Jedileri* u Sarajevu 1931, 1933. i 1939. godine.¹⁷⁴

Vidljivost muslimanke u javnom prostoru doveo je u pitanje tadašnje postojeće tradicionalne patrijarhalne norme. Oni koji su podržavali muslimanke, glavno opravdanje su bile posljedice rata. Hasnija Berberović je stanje posle rata opisala „ *Muslimanke padaju u dekadenciju na sljedeći način: glad izvlači muslimanke na ulice, zatim ih navodi da prose, sve dok ne dođu do najniže tačke do koje jedan pojedinac može pasti: nemoral.*” Opis aludira na porast broja seksualnih radnica među siromašnim muslimankama. Slično obrazloženje dato je i u statute ostalih organizacija, a do 1919. godine još uvijek je kao opravdanje za osnivanje udruženja, sa ciljem kompenzacije zbog nedostatka vjerskog i kućnog odgoja, održavati dobre navike i odbacivati loše, suprotstavljati se raskoši, nezaposlenosti, razvratu i prosjačenju. Članstvo muslimanskih žena u dobrovoljna udruženja je predstavljeno kao nužnost historije, i kao manje od dva zla.¹⁷⁵

Kulturno-prosvjetno društvo *Gajret* nastavilo je sa radom i u novoj državi, ostajući dosljedno svojoj tradiciji i osnovnim ciljevima— pružanju podrške obrazovanju omladine kroz stipendiranje i finansijsku pomoć učenicima i studentima,¹⁷⁶ „ *muslimansko ženskinje kudikamo zaostaliye od muškaraca u porodici i u javnom životu*”, zbog čega je otvoren prvi srednjoškolski konvikt za muslimanke u Sarajevu. Ulogu u prosvjećivanju muslimana preuzeo je *Gajret* jer „ *naše široke mase nažalost još uvijek ne samo proti obrazovanja ženskog svijeta, nego i muškog*”.¹⁷⁷

Gajretovi radnici često su isticali potrebu obrazovne i društvene emancipacije muslimanke, uključivanje ženskinja u *Gajretove* aktivnosti, nekoliko godina nakon

¹⁷⁴ Giomi, *Making Muslim women European*, 127.

¹⁷⁵ Isto, 128.

¹⁷⁶ Ibrahim Kemura, *Uloga Gajreta u društvenom životu muslimana Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1986, 287.

¹⁷⁷ *Gajret*, 1. oktobar 1921., god 8., br. 1, 39.

ujedinjenja, bilo je prilično skromno, da bi tek 1929. godine bilo evidentirano 13 *Gajretovih* ženskih pododbora. Prosrpsku orijentaciju *Gajret* je nastavio i u novoj državi. Od sredine dvadesetih godina, ovaj pokret je pružio konkretan doprinos emancipaciji muslimanki kroz obrazovanje u nacionalnom duhu i povezivanje s pripadnicama drugih vjera. U Sarajevu je 1926. godine osnovana *Zadruga- Kola srpskih sestra* i *Gajretovog* ženskog pododbora, s ciljem da pomogne siromašnim ženama i djevojkama, pružajući im priliku za zaradu i podižući ih iz bede. *Zadruga* je također imala zadatak da upozna narod sa bogatstvom narodnih motiva i rukotvorina. *Zadruga* je posredovala između proizvođača i kupaca različitih ručnih radova i veza, a u prvoj godini rada zapošljavala je 30 muslimanskih radnica. Tokom kasnijih godina, prosečno je zapošljavala između 80 i 100 muslimanki, plasirajući svoje proizvode širom Jugoslavije. U upravi *Zadruga* radile su zajedno muslimanke i Srпкиnje, a prva predsjednica bila je Vera Krsmanović. Pored svoje osnovne socijalne svrhe, *Zadruga* je imala cilj da razvije duh zbližavanja i međusobnog upoznavanja između muslimana i Srba kroz zajednički rad. Ova inicijativa, koju je predvodio Beogradski *Gajret* "Osman Đikić", uključivala je odlazak brojne mješovite muško-ženske delegacije *Gajreta* u Beograd u aprilu 1925. godine, što je bio značajan društveni i medijski događaj. Hasan Rebac je ovaj događaj najavio kao novi korak u emancipaciji Srпкиnja muslimanske vjeroispovesti.¹⁷⁸ Aktivisti *Gajreta* uspjeli su da povećaju broj lokalnih ogranka, koji je porastao sa 46 ogranka (dva ženska) 1921. godine na 152 (13 ženskih) 1929. godine, većinom osnovanih u gradovima Bosne, ali i u Sandžaku Novom Pazaru i u Vardarskoj Makedoniji.¹⁷⁹

U 1923. godini, kao reakcija na sve pro-Srpske i pro-vladine stavove *Gajreta*, grupa muslimanskih uglednika iz Sarajeva bliska JMO-u osnovala je novo kulturno udruženje pod nazivom *Narodna Uzdanica*. Ovo udruženje je imalo istu strukturu kao *Gajret*, a njegov glavni cilj bio je da suzbije *Gajretov* uticaj na muslimansku omladinu. Pored neprijateljstva državne administracije, *Narodna Uzdanica* je uspjela da održi svoju Osnivačku skupštinu u Sarajevu 1. februara 1924. Tokom međuratnog perioda, *Narodna Uzdanica* postala je platforma oko koje se okupila prohrvatski orijentisana urbana srednja klasa bosanskih muslimana, odnosno oni koji nisu bili posebno entuzijastični prema političkoj orijentaciji *Gajreta*. Od svog osnivanja do

¹⁷⁸ Jahić, *Muslimansko žensko pitanje*, 228.

¹⁷⁹ Fabio Giomi, "Muslim, educated and well-dressed: *Gajret*'s self-civilizing mission in interwar Yugoslavia" u: *European Review of History* vol 26, no.1, London, 2019, 46.

izbijanja Drugog svjetskog rata, *Narodna Uzdanica* je imala pet ženskih sekcija sa približno četrdeset članica u svakoj, u Sarajevu, Mostaru, Tuzli, Stocu i Banjoj Luci. Kao i njeno rivalsko udruženje, *Narodna Uzdanica* je brzo tražila stabilne saveze s ne-muslimanskim udruženjima, dajući prioritet hrvatskim. Otkako je osnovana, udruženje je nastavilo saradnju s *Napretkom*, hrvatskim kulturnim udruženjem u Bosni, kao i s *Hrvatskom Ženom*, hrvatskim ženskih udruženjem osnovanim 1921. godine u Zagrebu.¹⁸⁰

Iako nije imala zvanične veze s Hrvatskom seljačkom partijom, glavnom hrvatskom partijom u međuratnom periodu, *Hrvatska žena* činila se vrlo bliskom toj stranci, posebno zbog porodičnih veza; najistaknutije članice udruženja bile su supruge vođa Hrvatske seljačke partije. Prema dobro uspostavljenom diskursu u hrvatskoj političkoj historiji, muslimani Bosne i Hercegovine smatrani su "Hrvatima muslimanske vjere", a Bosna integralnim dijelom historijske Kraljevine Hrvatske.¹⁸¹

Godine 1926. u Sarajevu je počeo izlaziti časopis za kulturno i socijalno uzdizanje muslimanske žene, pod nazivom *Đulistan*. Nije poznato ko je stajao iza ovog poduhvata i da li je glavni i odgovorni urednik, Ahmed Ljubunčić, imao podršku vjerske i kulturne elite muslimana u međuratnom Sarajevu. U informativnom dijelu časopisa navedeno je da je petnaestak dana prije izlaska prvog broja osnovan Đulistanov akcioni odbor od osamnaest članova, sa muškom i ženskom sekcijom, kako bi se realizovale ideje časopisa, ali nijedno konkretno ime nije pomenuto. U uvodniku prvog broja predstavljen je program Đulistanove akcije, koji reafirmira koncepciju muslimanskih intelektualnih krugova austrougarskog perioda o muslimanki kao poželjnoj majci, supruzi i domaćici. Đulistan je ponudio srednji put— postepeno i sistematsko uzdizanje žena na viši nivo znanja i vještina, kako bi mogle zauzeti svoje dolično mjesto u porodici i društvu, postajući razumne partnerice svojim muževima i uzorne majke svojoj djeci, odnosno dosljedne kćeri uzvišenog Islama. Muslimanku treba osloboditi okova zastarjele tradicije, ali ne naglo, već postepeno, otvarajući joj vrata općeg obrazovanja koje će joj koristiti i kao ženi, i kao majci, i kao domaćici. Velika zastupljenost tekstova u Đulistanu fokusirala se na odgoj, djecu, majčinstvo i porodicu,¹⁸² kako primjećuje Kurjaković – promovisao

¹⁸⁰ Giomi, *Making Muslim women European*, 139.

¹⁸¹ Isto, 140.

¹⁸² Jahić, *Muslimansko žensko pitanje*, 241.

modernistički pristup, nastojeći da pronađe ravnotežu između radikalnog i konzervativnog rešenja muslimanskog ženskog pitanja.¹⁸³

6.3 Radnički pokret

U Beogradu je od 20. do 23. aprila 1919. godine održan Kongres ujedinjenja, tokom kojeg je formirana Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista). Na ovom kongresu učestvovala su žene delegati iz Srbije, Hrvatske i Bosne. Tokom Kongresa, 20. aprila, održana je Konferencija žena socijalista (komunista) koja je rezultirala ujedinjenjem svih ženskih socijalističkih pokreta u jedinstveni ženski socijalistički (komunistički) pokret Jugoslavije. Konferenciju je otvorila Draga Stefanović, sekretar Pokrajinskog sekretarijata žena socijaldemokrata Srbije. Ona je govorila o teškom položaju žena tokom rata i njihovom učešću u rješavanju životnih problema, ističući značaj njihovih aktivnosti u društveno-političkom životu i naglašavajući dužnost komunista da ih organizuju i socijalistički prosvjeđuju. Nakon toga, Milica Elurić se osvrnula na zapošljavanje žena, koje su se u velikoj mjeri uključile u privredu u poređenju sa stanjem prije rata. Naglasila je obnavljanje starih organizacija i osnivanje novih, ističući da su, uprkos svim teškoćama, uspjeli da organizuju 2.000 radnica u sindikate i 400 u Partiju u Beogradu. Također je govorila o potrebi ujedinjenja radničkog pokreta i zadacima koje postavlja ujedinjena organizacija. Na Konferenciji je izvršen izbor Centralnog sekretarijata žena socijalista-komunista i rešeno da se što prije pokrene list *Jednakost*, organ žena socijalista-komunista, te je usvojen Statut žena socijalista-komunista. Prema odredbama Statuta, predviđeno formiranje osam pokrajinskih sekretarijata, u Beogradu, Sarajevu, Skoplju, Zagrebu, Osijeku, Novom Sadu, Splitu i Cetinju.¹⁸⁴

Po statutu glavni zadatak Centralnog sekretarijata žena bilo je agitaciono-prosvjetni, uzdizanje duhovnog horizonta žena i u tom cilju on je trebalo da organizuje izdavačku djelatnost koja se odnosi na žene, da osniva agitacione biblioteke, da organizuje agitaciono-funkcionerske kurseve za žene, kao i planska predavanja, zborove, konferencije i ženske kružoke. Uspjesi u organizovanju ženaradnica i rezultati njihovog rada u potpunosti su zavisili od aktivnosti partijskih

¹⁸³ Nusret Kurjaković, "Đulistan-Književnohistorijska monografija i bibliografija", u: *Anali Gazi Husrev-Begove Biblioteke*, 17(3), Sarajevo, 2010, 289.

¹⁸⁴ Kecman, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu*, 78.

organizacija i od njihovog odnosa prema ženskom pitanju. Stoga je aktivnost žena uočljiva u većim gradovima, gdje djeluju jače partijske organizacije i partijska rukovodstva i gdje je koncentrisano veći broj aktivnih žena.¹⁸⁵ Borba za pravo glasa žena bila je u centru pažnje aktivistkinja KPJ i radničkog pokreta. Na svim skupovima, manifestacijama i demonstracijama žene su postavljale pitanja prava glasa. Pitanje prava glasa posebno je postalo aktuelno krajem 1919. godine i početkom 1920. godine, kad su počele diskusije o donošenju zakona za opštinske izbore.¹⁸⁶

Agitacioni-propagandi rad među ženama bio je razvijen naročito u Srbiji i Bosni, gdje je i organizacija ženskog pokreta bila najjača. Pokrajinski sekretarijat žena komunista za Bosnu i Hercegovinu organizovao je u Sarajevu niz predavanja o problemima za koje su žene bile zainteresovane. Predavanja su održavana jednom u 15 dana, a ponekad i svakih 7 dana. Također, organizovan je analfabetski tečaj za nepismene žene.¹⁸⁷ Centralni sekretarijat žena povezao se sa Međunarodnim sekretarijatom žena komunista, koji je formiran u oktobru 1920. godine, na osnovu odluka Drugog kongresa Komunističke internacionale. Režim je, 29. decembra 1920. godine, Obznanom zabranio rad Komunističke partije Jugoslavije, a istovremeno i sekretarijatima žena, a Zakonom o zaštiti javne bezbjednosti i poretka u državi, KPJ je stavljena van zakona, nakon čega je prešla u ilegalu. Pokušaji da se oživi rad ženskog radničkog pokreta nisu bili uspješni. Centralni sekretarijat i pokrajinski sekretarijati za žene ponovo su osnivani tek 1923. godine, u okviru Nezavisne radničke partije Jugoslavije, koja je osnovana kao legalna partija u kojoj su djelovali komunisti. Međutim, rad ove stranke ubrzo je ponovo zabranjen. Tokom tog perioda, mnoge žene su bile hapšene i zatvarane. Progoni komunista i, posebno, zavođenje diktature, januara 1929. godine, onemogućilo je gotovo svaki rad ženskog radničkog pokreta. Taj je rad oživio tek tridesetih godina.¹⁸⁸ Od sredine 1930-ih, reorganizovana KPJ je usmjerila svoje napore na jačanje uticaja među ženama, koristeći različite građanske organizacije i uključujući ih u antifašistički front. Formirane su omladinske sekcije Ženskog pokreta, a pokrenut je i list *Žena danas*.

¹⁸⁵ Božinović, *Žensko pitanje*, 107.

¹⁸⁶ Kecman, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu*, 87.

¹⁸⁷ Isto, 93.

¹⁸⁸ Božinović, *Žensko pitanje*, 108.

6. ZAKLJUČAK

U 19. i početkom 20. vijeka, ženska udruženja su postala sve prisutnija, odgovarajući na promjene poput industrijske revolucije i širenja ideja o ljudskim pravima. Nacionalne ideje su također igrale ključnu ulogu, dovodeći do formiranja ženskih udruženja koji su se često koristili za ostvarivanje nacionalističkih ciljeva. Ideje slobode, jednakosti i demokratije isprepliću sa nacionalizmom u Bosni i Hercegovini i Srbiji u 19. i 20. vijeku. Nacionalizam, kroz patriotske i nacionalističke pokrete, posmatrao je žene pretežno kao majke i vaspitačice budućih generacija. Zbog toga su žene često bile uključene u javni prostor samo u onoj mjeri u kojoj im je to omogućila država i politička elita, kao i kada se njihov aktivizam uklapao u šire narative nacionalnog oslobođenja i identiteta.

U okviru ženskog aktivizma, država je našla način za rješavanje socijalnih pitanja, pružajući pomoć ugroženim grupama sa slabim imovinskim stanjem, što je rezultiralo tim da je model okupljanja žena u periodu od 1878. do 1918. imao izrazito humanitarni karakter. Humanitarna ženska aktivnost, koja vjerno odražava ciljeve i ideale nacionalne ideologije, posebno se ogleda u angažmanu *Društva kneginje Ljubice* i *Kola srpskih sestara*. *Društvo kneginja Ljubica*, osnovano 1899. godine kao *Odbor gospođa kneginja Ljubica*, imalo je za cilj prikupljanje i slanje pomoći crkvama na Kosovu i u Makedoniji, kako bi se očuvala "patriotska duša" naroda. Ovaj model ženskih udruženja iz Srbije kasnije će biti usvojen i od strane pravoslavnih žena u Bosni i Hercegovini, koje su se u svom aktivizmu fokusirale na humanitarni rad i očuvanje srpske kulture i tradicije.

Aktivizam *Ženskog društva* u 19. vijeku u Srbiji bio je duboko ukorenjen u političko-društvenom kontekstu tog vremena, koji se karakterizirao razvojem nacionalizma i stvaranjem nacionalne države. U ovom periodu, ideje o pripadnosti naciji i kulturnoj identifikaciji postale su ključne, a žene su često bile percipirane kroz tradicionalne uloge majki i domaćica, što je odražavalo patrijarhalni društveni poredak. *Žensko društvo* je, kroz svoje aktivnosti, poput osnivanja Radeničke škole i organizacije pomoći tokom ratova, nastojalo da unaprijedi položaj žena i doprinese zajednici, ali su njihove inicijative često bile usklađene sa zvaničnom državnom ideologijom. Aktivnosti su se finansirale iz članarina i prodaje proizvoda, ali su također dobijale podršku države, što je ukazivalo na potrebu usaglašavanja s

patrijarhalnim normama koje je ta država podržavala. Ova dinamika ukazuje na kompleksan odnos između ženskog aktivizma i patrijarhalnog diskursa, pri čemu su žene, iako su se trudile da poboljšaju svoj položaj i doprinos zajednici, bile u okviru ograničenih društvenih i pravnih okvira. Njihova uloga je bila instrumentalizovana za očuvanje nacionalnog identiteta i kulturnih vrijednosti.

Muslimanke su, s druge strane, počele osnivati svoja humanitarna udruženja nešto kasnije, poslije Prvog svjetskog rata. Ova udruženja su se nalazila između tradicionalnih i progresivnih stavova muslimanske elite, koja je određivala šta je prihvatljivo i postavljala granice za poboljšanje položaja muslimanki, kao i definisala njihove uloge u društvu. Ove uloge su često odražavale tradicionalno-patrijarhalne vrijednosti, koje su se pravdale religijskim argumentima, a koje su bile duboko isprepletene s kulturom i običajnom tradicijom, otežavajući razdvajanje religije od kulture i tradicije.

Na Balkanu, gdje se nacija i religija isprepliću, okupljanje žena u Bosni i Hercegovini i Srbiji bilo je uslovljeno njihovim religijskim pripadnostima. Zbog toga su žene iz istih religijskih zajednica formirale svoja udruženja. Politički status i društvena pozicija svake vjerske grupe dodatno su oblikovali prirodu i ciljeve ženskog aktivizma. Tako su muslimanke, najprije pod Austro-Ugarskom, a kasnije i u Kraljevini SHS, bile prvenstveno usmjerene na očuvanje religijskog i kulturnog identiteta u kontekstu promjenljivih državnih struktura. U tom procesu, ključnu ulogu imala je muslimanska intelektualna elita, koja je krajem 19. i početkom 20. vijeka započela diskusiju o položaju žene kroz pisanu riječ i djelovanje u štampi. Časopisi poput *Behara*, *Bisera* i *Ogledala* predstavljali su platformu na kojoj su se, kroz prizmu islamskih vrijednosti i religijskih izvora, formulisali prvi pogledi na obrazovanje, javnu ulogu i dostojanstvo žene. Religija je igrala ključnu ulogu u oblikovanju poimanja statusa žene među muslimanima, a pod austrougarskom vlašću i u Kraljevini SHS, postala je i osnovni oslonac za očuvanje vjerskog i kulturnog identiteta. S druge strane, analiza aktivizma pravoslavnih i katoličkih žena u Bosni i Hercegovini pokazuje da je njihov rad bio snažno pod uticajem ideja nacionalnih pokreta i ideologija iz susjednih država – Srbije i Hrvatske. Uvid u sadržaj časopisa *Bosanska vila* otkriva da je model ženskog udruživanja, kao i retorika kojom se žena opisuje, gotovo identičan onome u Srbiji. Žene se prikazuju kao čuvarice srpskog

nacionalnog identiteta, jezika i običaja – ključnih elemenata nacionalnog bića. Idealizovani uzor u tom narativu jeste Jevrosima, majka Marka Kraljevića, koja simbolizuje poŕrtvovanu i moralnu majku. Struktura društva u Srbiji i Bosni i Hercegovini krajem 19. i početkom 20. vijeka bila je ista — dominantno agrarno društvo. Ipak, politički kontekst u ove dvije države bio je različit. Srbija, kao nezavisna država u procesu stvaranja nacionalne države, težila je širenju nacionalnih ideja i jačanju državnog identiteta. Źenske organizacije u Srbiji bile su čvrsto povezane sa tadašnjom političkom elitom i vladajućom strukturom, koja ih je često podrŕavala i uključivala u šire nacionalne i humanitarne projekte. Rani oblici Źenskog aktivizma u Srbiji vezuju se za pomoć ustanicima u Hercegovini 1875. godine, a kasnije, udruŕjenja poput *Kola srpskih sestara* i *Društva kneginje Ljubice* usmjeravaju svoje djelovanje na Kosovo, pruŕajući pomoć tamošnjem pravoslavnom stanovništvu. Bosna i Hercegovina i Kosovo su u srpskoj nacionalnoj ideologiji bile prepoznate kao "srpske zemlje", pa je i Źenski aktivizam bio uklopljen u širi projekat očuvanja i širenja nacionalnog identiteta. Hrvatice su se organizirale u podruŕnicama hrvatskog kulturno-prosvjetnog društva *Napredak*. Za razliku od Srbije, Bosna i Hercegovina se nalazila pod stranom upravom i između suprotstavljenih nacionalnih ideologija susednih država. Istovremeno, Austro-Ugarska monarhija pokušavala je da uspostavi vlastiti politički i kulturni uticaj, što je stvorilo kompleksan kontekst u kojem se lokalno stanovništvo, uključujući i Źene, moralo snalaziti i prilagođavati novom političkom sistemu. U periodu Kraljevine SHS kroz Źenske ogranke *Gajreta* i *Narodne uzdanice* širio se uticaj susednih država među muslimankama.

U okviru zajedničke države Kraljevine SHS, došlo je do razvoja udruŕjenja koja su se udaljila od isključivo humanitarnog karaktera. Ova udruŕjenja postavila su ambicioznije ciljeve, koji su se, iz današnje perspektive, pribliŕavali idejama feminizma, uključujući prava glasa, vlasništvo i pristup obrazovanju. Pojava organizacija koje su se fokusirale na feminističke ciljeve pokazuje rastuću svijest o potrebi za radikalnijim pristupima u borbi za ravnopravnost Źena.

Djelovanje Źenskih udruŕjenja u ovom periodu nije bilo izolovano; ono je bilo dio šireg međunarodnog konteksta, u kojem su se Źene aktivno uključivale u globalne feminističke mreŕe i inicijative. Učešće u međunarodnim organizacijama kao što je *Mala Antanta Źena*, pokazuje težnju za povezivanjem sa sličnim pokretima u drugim balkanskim i evropskim zemljama, što je omogućilo razmjenu iskustava za prava Źena.

Upravni organi i članice udruženja bile su u stalnoj potrazi za ravnotežom između humanitarnih i feminističkih principa, što je dovelo do stvaranja novih grupa i različitih strategija. Sukobi između tradicionalnih i progresivnih pristupa, kao i među različitim političkim frakcijama, oslikavaju duboku podjelu u viđenju uloge i ciljeva ženskog pokreta.

Kongres ujedinjenja Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) održan u Beogradu 1919. godine predstavljao je ključni trenutak u formiranju organizovanog ženskog radničkog pokreta u Kraljevini SHS, koja je bila u velikoj mjeri seljačka država sa snažnim društvenim nejednakostima. Položaj radnica i seljanki bio je izuzetno težak, obilježen niskim platama, lošim uslovima rada i sistemskom diskriminacijom. U tom kontekstu, pojava socijalističke ideologije i komunističkog pokreta nudila je alternativu, naglašavajući važnost organiziranja žena u borbi za prava i jednakost. Konferencija žena socijalista (komunista) 1919. godine ukazala je na značaj ženama u društvenom i političkom životu, pozivajući na njihovu organizaciju i edukaciju. Međutim, u praksi ideje socijalizma ostvarit će se nakon 1945. godine.

Uprkos postojanju različitih udruženja koja su se fokusirala na humanitarne aktivnosti i imala feministički karakter, sve do socijalističke Jugoslavije nije došlo do značajnog pomaka u položaju žena. Država je bila duboko podijeljena, bez jedinstvenog zakonskog okvira koji bi regulisao prava žena. Ova podjela, zajedno s zaostalom ekonomijom i unutrašnjim političkim razmiricama među različitim regijama, dodatno je otežavala postizanje napretka. Političke tenzije i nesuglasice između različitih nacionalnih i regionalnih grupa često su skretale pažnju sa ključnih pitanja poput prava žena, čime su se ženska pitanja marginalizovana u okviru šireg društvenog i političkog diskursa. Nedostatak zajedničkog zakona koji bi regulisao prava žena dovelo je do situacije u kojoj su žene bile prepuštene različitim lokalnim običajima i pravilima, što je dodatno otežavalo ostvarivanje njihovih prava. Ženske organizacije su bile podijeljene, postojala su različita viđenja od strane žena u kojem smjeru borba treba da se nastavi, te se primjećuje da postoje dvije struje: humanitarna s tim da je nova nacionalna ideologija-promovisanje jedinstva naroda, i feministička koja iznosi konkretne političke zahtjeve.

Za razumijevanje ženskih udruženja i aktivizma ključno je kritički preispitati društveni, ekonomski i politički kontekst u kojem se ona javljaju i djeluju. Kritička analiza ženskih udruženja pruža dubok uvid u historijat različitih feminističkih tradicija, postavljajući pitanja o njihovim korenima, organizatorima i ciljevima. Ovaj pristup naglašava potrebu za razmatranjem načina na koji se feministički pokreti razvijaju, ko ih vodi i kako njihovi ciljevi često reflektuju interese specifičnih društvenih grupa i političkih ideologija. U tom kontekstu, važno je postaviti pitanja o tome koliko se praksa ženskih pokreta poklapa sa teorijom feminizma, kao što su sloboda, jednakost i ravnopravnost. Ove vrijednosti često zavise od klasne, rasne, religijske i kulturne pripadnosti žena. Time se ukazuje na mogućnost da feministički pokreti mogu zanemariti ili iskriviti iskustva žena iz različitih društvenih pozadina, čime se može stvoriti iluzija jedinstvenog ženskog iskustva koje ne odražava kompleksnost stvarnosti. Ovaj kritički pristup ne samo da omogućava bolje razumijevanje unutrašnjih dinamika ženskih pokreta, već i poziva na inkluzivniji pristup koji prepoznaje i vrjednuje različitosti unutar ženskog aktivizma, te da pravda za žene znači pravda za sve.

7. BIBLIOGRAFIJA

Izvori

1. *Behar: list za pouku i zabavu*
2. *Biser: list za širenje prosvjete među muslimanima u Bosni i Hercegovini*
3. *Gajret*
4. *Pravda*
5. *Ženski pokret*
6. *Босанска вила*
7. *Вардар*
8. *Домаћица*
9. *Споменица четворогодишњег рада Одбора Госпођа „Књигиња Љубица“*

LITERATURA

1. Anderson, Benedikt, *Nacija: zamišljena zajednica*, Plato, Beograd, 1998
2. Banac, Ivo, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Globus, Zagreb, 1988
3. Bok, Gizela: *Žena u istoriji Evrope*, Clio, Beograd, 2005.
4. Čalić, Mari-Žanin, *Jugoistočna Evropa: globalna historija*, Udruženje za modernu historiju, Sarajevo, 2020.
5. Čalić, Mari-Žanin, *Socijalna istorija Srbije 1815-1941*, Clio, Beograd, 2014.
6. Davis, Nira Yuval, "Nacionalistički projekti i rodni odnosi", u; *Treća* br. 1-2, vol. V, Časopis Centra za ženske studije, Zagreb, 2003, 9-35.
7. Drakić, Gordana M. "Nisu ga ni tražile! O pitanju ženskog prava glasa u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca", u: *Zbornik radova Pravnog fakulteta* vol. 53, br.1, Novi Sad, 2019, 81-112.
8. Dujmović, Sonja "Tokovi promjena u XX vijeku. Organizacijske osnove ženskih udruženja i njihovog djelovanja u međuratnom periodu (1918-1941), u: *Zbornik radova, Međunarodna konferencija Prijelomne godine bosanskohercegovačke prošlosti, I*, Institut za historiju, Sarajevo, 2021
9. Dujmović, Sonja M. "Nacionalizam kao put ženskoj emancipaciji? Vidljivost i uloga žene u Bosni i Hercegovini u austrougarskom periodu prema Bosanskoj

- vili'', u; Zamišljanje žene O ideološkim i kulturnim konceptima ženskog roda u povijesti Bosne i Hercegovine, Heinrich-Boll Stitung, Sarajevo, 2023, 93-163.
10. Dujmović, Sonja, ''Pogledi Jelice Belović-Bernadžikovske iz njene bosanske "Sopstvene sobe", u: *Međunarodna konferencija Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878-1918*, Zbornik radova, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2011, 481-503.
 11. Ekmečić, Milorad, *Ustanak u Bosni 1875-1878*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1960.
 12. Filandra, Šaćir Bošnjačka politika u XX stoljeću, Sejtarija, Sarajevo, 1998
 13. Fuko, Mišel, *Nadzirati i kažnjavati Nastanak zatvora*, Budućnost, Novi Sad, 1997.
 14. Gazetić, Adisa, "Patrijarhat nekad i sad: Tranzicija i tradicijski obrasci" u: Tranzicija vol.10 No. 21-22, Ekonomski institut, Tuzla, 2008, 49-60.
 15. Giomi, Fabio "Muslim, educated and well-dressed: Gajret's self-civilizing mission in interwar Yugoslavia" u: *European Review of History vol 26, no.1*, London, 2019, 41-59
 16. Giomi, Fabio, ''Forging Habsburg Muslim girls: gender, education and empire in Bosnia and Herzegovina (1878–1918)'', u: *History of Education* , Vol. 44, No. 3, Centre d'études turques, ottomanes, balkaniques et centrasiatiques, Paris, 2015, 274-292.
 17. Giomi, Fabio, *Making Muslim women European: voluntary associtions, Islam, and gender in post-Ottoman Bosnia and Yugoslavia (1878-1941)*, Central European University Press, Budapest; New York, 2021.
 18. Giomi, Fabio ''Daughters of Two Empires Muslim Women and Public Writing in Habsburg Bosnia and Herzegovina (1878-1918)'' u: *Aspasia vol.9*, New York, 2015.
 19. Grubački, Isidora, "Međuratni liberalni feminizam: Narodni ženski savez i odnos humanitarnog i socijalnog pitanja u dvadesetim godinama 20. vijeka", u; *Ženski porket (1920-1938)*, Institut za književnost i umetnost, Beograd, 2021, 17-36.
 20. Hasandedić, Hivzija, "Muslimanska društva u Mostaru'', u: Anali Gazi Husrev-Begove Biblioteke, knj. XIX-XX, Sarajevo, 2001, 197-214.
 21. Hobsbawm, Eric J., *Nacije i nacionalizam Program, mit, stvarnost*, Novi Liber, Zagreb, 1993.
 22. Hobsbawm, Eric, *Doba revolucije*, Školska knjiga, Zagreb, 1987.

23. Ivanović, Nevena'' *Obrazovanje žena izazov zajednici''* u : *Reč 65:11 Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja*, Fabrika knjiga, Beograd, 2002, 169-193.
24. Jahić, Adnan *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini, Žena u intelektualnom i društvenom životu Bošnjaka od aneksije do Zakona o zabrani nošenja zara i feredže (1908-1950)*, Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Zagreb, 2017.
25. Jorgić Stepanović, Kristina, *Pitanje emancipacije žena u Jugoslaviji (1918-1948)*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad, 2021.
26. Juzbašić, Dževad *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, ANU BIH, Sarajevo, 2002.
27. Kardum Marijana, Ograjšek Gorenjak, Ida "Mala ženska antanta (1923-1939) mali savez s velikim ambicijama'', u: *Historijski zbornik* god. LXXXII, br, 1, Zagreb, 2019, 118-138.
28. Katunarić, Vjeran, "Ženski paradoks modernizacije'', u: *Revija za sociologiju* 47, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 2017, 97-112.
29. Kecman, Jovanka, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918-1941*, Narodna Knjiga Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1978.
30. Kemura, Ibrahim, *Uloga Gajreta u društvenom životu muslimana Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1986.
31. Kurjaković, Nusret, "Đulistan-Književnohistorijska monografija i bibliografija", u: *Anali Gazi Husrev-Begove Biblioteke*, 17(3), Sarajevo, 2010, 273-296.
32. Kurjaković, Nusret, "Osvitanje -Prvo udruženje muslimanki u Bosni i Hercegovini'', u: *Prilozi* br 38, Institut za historiju, Sarajevo, 2009, 145-164.
33. Mazower, Mark, *Balkan Kratka povijest*, Srednja Europa, Zagreb, 2003.
34. Milanović, Jasmina "Kraljica Marija Karađorđević i žensko društvo 1922-1941, u: *Karađorđe i njegovo nasleđe u srpskoj istoriji*", Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2017, 227-243.
35. Milanović, Jasmina, "Narodna ženska zajednica 1926-1941", u: *Istorija* 20. vijeka, god. 41, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2023, 67-82.
36. Milanović, Jasmina, "Regionalna ženska udruženja-Mala Antanta žena i jedinstvo slovenskih žena'', u: *Jugoslavija i Poljska u XX vijeku*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 19-40.

37. Milanović, Jasmina, *Žensko društvo (1875-1942)*, Institut za savremenu istoriju, Službeni glasnik, Beograd, 2020.
38. Milanović, Jasmina "Bosna i Hercegovina u Vardaru-Kalendaru Kola srpskih sestara" u; *Istorija 20. vijeka* vol. XXXV, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2017, 39-57.
39. Milošević, Srđan, "Društvo Jugoslavije 1918-1991 Od stagnacije do revolucije", u: *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2017, 327-366.
40. Ofen, Karen, *Evropski feminizmi 1700-1950. Politička istorija*, Evoluta, Beograd, 2000.
41. Offen, Karen, "Defining feminism: A comparative historical approach" u: *Singns*, vol.14 No.1, The University of Chicago Press, 1988, 119-157.
42. Okey, Robin, *Taming Balkan Nationalism, The Habsburg Civilizing Mission in Bosnia, 1878-1914*, Oxford University Press, New York, 2007.
43. Pantelić, Ivana, Škodrić Ljubinka, Stefanović Svijetlana, "Nova žena- Ženska društva i ženski identiteti u Srbiji: Jugoslovenska iskustva i prakse", u: *Žene na tlu Srbije*, Heraedu, Beograd, 2021, 244-291.
44. Papić, Mitar, *Školstvo u Bosni i Hercegovini (1918-1941)*, Veselin Maslješa, Sarajevo, 1984
45. Papić, Žarana, "Emancipacija u granicama tradicionalne svijesti", u: *Žarana Papić. Tekstovi 1977-2022*, ur. Adriana Zaharijević, Zorica Ivanović i Daša Duhaček, Centar za studije roda i politike, Beograd, 2012, 67-70.
46. Pateman, Carole, *Spolni ugovor*, Ženska infoteka, Zagreb, 2000.
47. Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Neolit, Beograd, 1988
48. Popov-Momčinović, Zlatiborka, *Ženski pokret u Bosni i Hercegovini: Artikulacija jedne kontrakulture*, Fondacija CURE, Sarajevo, 2013.
49. Radušić, Edin, "Nacionalne ideje i nacionalni razvoj u Bosni i Hercegovini 19. stoljeća – od vjerskog prema nacionalnom identitetu", u: *Facing the Past, Searching for the Future: the History of Yugoslavia in the 20. Century* (Suočavanje s prošlošću – Put ka budućnosti: Istorija Jugoslavije 1918- 1991), Sremska Kamenica, 2010, 247-262.
50. Ravlić, Slaven, "John Stuart Mill, Harriet Taylor i prava žena", u: *Politička misao*, vol. 37, br. 3, Zagreb, 2000, 70-85.

51. Roksandić, Drago "Jugoslavenstvo prije Jugoslavije" u: Jugoslavija u istorijskoj perspektivi, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 201?/
52. Sklevicky, Lidija "Karakteristike organiziranog djelovanja žena u Jugoslaviji u razdoblju do drugog svjetskog rata", u: *Polja*, br. 308, Novi Sad, 1984
53. Sklevicky, Lydia, *Konji, žene, ratovi*, Ženska infoteka, Zagreb, 1996
54. Spahić A, Ždralović A, Aganović A, Đokanović B, Bavčić E, Žuna E, Giomi F, Dračo I, Delić Z, Popov-Momčinović, *Zabilježene – Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni Centar i Fondacija CURE, 2013.
55. Stefanović, Svjetlana "Radnički vs građanski ženski pokret u Srbiji i Jugoslaviji 1910-1940." u: *Antropologija*, 20(1-2), 2020, 55-72.
56. Stefanović, Svjetlana, "Rod i nacija: osnovne pretpostavke" u: *Feministički časopisi u Srbiji*, Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 43-61.
57. Stefanović, Svjetlana, *Žensko pitanje u beogradskoj štampi i periodici 1918-1941*, Magistarski rad, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
58. Stolić, Ana, Makuljević, Nenad, *Privatni život kod Srba u devetnaestom vijeku*, Clio, Beograd, 2006
59. Stolić, Ana, *Sestre Srpkinje Pojava pokreta za emancipaciju žena i feminizma u Kraljevini Srbiji*, Evoluta, Beograd, 2015.
60. Stolić, Ana, *Srpski narodni ženski savez i politike ženskog aktivizma (1906-1919)*, Istorijski institut, Beograd, 2023.
61. Šehić, Nusret, *Bosna i Hercegovina 1918-1925. privredni i politički razvoj*, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 1991,
62. Šušnjara, Snježana "I one su bile tu: Lice i naličje ženskog obrazovanja do 1940. godine", u : *Zbornik radova Naučna/Znanstvena konferencija*, Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke/znanosti, Mostar, 2018, 41-55.
63. Šušnjara, Snježana, "Jelica Belović-Bernadžikowska", u: *Hrvatski narodni godišnjak*, Sarajevo, 2007.
64. Todorova, Marija, *Imaginarni Balkan*, Biblioteka XX vijek, Beograd, 1999.
65. Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903)*, Vasele Masleša, Sarajevo, 1987.
66. Vujković, Sarita, *U građanskom ogledalu Identiteti žena bosanskohercegovačke građanske kulture 1878-1914.*, Muzej savremene umjetnosti Republike Srpske, 2009.

67. Zaharijević, Adriana, "Kratka istorija sporovoa: Šta je feminizam? " u: Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI vijeka, Heinrich Boll Stiftung, Beograd, 2008, 384-416.
68. Žutić, Fatima "Sofija Pletikosić, Safijja-hanum, i rasprava o emancipacij i i školovanju žene muslimanke" u: Glasnik Rijaseta Islamske Zajednice Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2009, 651-666.